

T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HİCAZ BÖLGESİNDEKİ ÇARŞILAR VE SOSYAL
HAYATA ETKİLERİ**

VEYSEL ÇELENK

2501130458

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. ADNAN DEMİRCAN

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : VEYSEL ÇELENK Numarası : 2501130458
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Danışmanı : PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN
Tez Savunma Tarihi : 30.12.2019 Saati : 13:00
Tez Başlığı : "HİCAZ BÖLGESİNDEKİ ÇARŞILAR VE SOSYAL HAYATA ETKİLERİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ADNAN DEMİRCAN		Kabul
2- DOÇ. DR. MAHMUT KELPETİN		Kabul
3- DOÇ. DR. HÜSEYİN HÜSNÜ KOYUNOĞLU		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. NURETTİN GEMİCİ		
2- DOÇ. DR. OSMAN AYDINLI		

ÖZ

HİCAZ BÖLGESİNDEKİ ÇARŞILAR VE SOSYAL HAYATA ETKİLERİ

VEYSEL ÇELENK

Bu çalışmamızda Hicaz bölgesinde kurulan çarşıların kuruldukları coğrafi mekanları, kuruluş zamanları, alışveriş şekilleri, ihraç ve ithal edilen malları ve sosyal hayata etkilerini incelemeye çalıştık. İslâm öncesi Hicaz şehirlerinin sosyo-ekonomik ve kültürel durumları tahlil edilerek yeni din olan İslâm'ın gelişyle uygulamaları yasaklanmayan satış şekilleri ve adetler tesbit edilmiştir. Bu çarşılar Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim'in Hicaz'a kazandırdığı antlaşmalar neticesinde bölge halkının ekonomik refahla birlikte kültürel olarak da bir birine yakınlaşmasını sağlamıştır. Bölgenin iklim şartları tarıma elverişli olmadığından bu pazarlar halkın önemli geçim kaynağı haline gelmiştir. Kureyş bu antlaşmalarla ticaret yollarının güvenliğini teminat altına aldıktan sonra Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen ilâf ile dış ticarete açılmış ve komşu ülkelerle geliştirdiği yakın ilişkilerle ticarî, kültürel ve dinî yönden Hicaz'ı özel olarak Mekke şehrini önemli bir merkez haline getirdi. Hz. Peygamber (sav)'in bu çarşılarla genç yaşta katılması, amcası Ebu Talib ile seyahatlere çıkması ve Peygamberliğinden 15 yıl önce Hz. Hatice validemizle kurmuş olduğu ticarî ortaklık O'nun İslâm dinini tebliğinde çok önemli katkılar sağlamıştır. Hatta ilk müslümanları Habeşistan'a göndermesinde ve daha sonraki hicret kararlarında bu seyahatlerden edindiği bilgilerin katkısının olduğunu söylemek mümkündür.

Hicaz'da oluşturulan güvenli ortam, haram aylara olan genel saygı, haksızlıkları önleme, siyasi ve sosyal meselelere bakan yapısının yanında Daru'n-Nedve gibi kurumun varlığı ticaretin gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Çünkü Kureyş'in ticarî kervanlarının sevk ve idaresi, ticarî planlar, kafilenin malları nereye ve ne zaman götüreceği gibi konular burada karara bağlanırdı.

Tezde çarşıların sosyal hayata, edebiyata ve siyasete kattığı etkileri konusunda yoğunlaşarak Hicaz'ın o dönemi hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmada İslâm kaynakları yanında çağdaş araştırmalar da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, Câhiliye, Hicaz,  ar ılar, Sosyal Hayat

ABSTRACT

BAZAARS IN THE HEJAZ REGION AND ITS EFFECTS ON SOCIAL LIFE

VEYSEL ÇELENK

In this study, we tried to examine the geographical locations, establishment times, shopping styles, exported and imported goods of the bazaars established in Hicaz region and their effects on social life. The socio-economic and cultural conditions of pre-Islamic Hijaz cities were analyzed and sales patterns and customs that were not prohibited in the new religion Islam, were determined. As a result of the agreements that the grandfather of the Prophet, Hashim brought to Hijaz, these bazaars paved way to economic prosperity as well as the cultural convergence of the people of the region. Since the climate conditions of the region are not suitable for agriculture, these markets have become important livelihoods of the people. After securing trade routes with these agreements, the Quraish tribe embarked on foreign trade with the “ilaf” mentioned in the Holy Qur'an, and turned Hijaz in general and Mecca in particular into an important commercial, cultural and religious center as a result of its close relations with neighboring countries. The Prophet's participation in these markets at a young age, his travels with his uncle Abu Talib, and the commercial partnership he had with Hazrat Khadija 15 years before his prophethood made a very important contribution to his mission spreading the message of Islam. In fact, it is possible to say that the knowledge he gained from those travels contributed to the decision of sending Muslims to Abyssinia and later, to the decision of hijrah.

The secure environment created in Hejaz, the general respect for the forbidden months, preventing injustice and establishment of an institution like Daru'n-Nadwah resulted in further development of trade. This was because the administration and management of commercial caravans and trade plans of Quraish tribe, and delivery time and place of the goods used to be determined in Nadwah.

Focusing on the effects of bazaars on social life, literature and politics, information was given about that period of Hijaz. In addition to the Islamic sources,

contemporary researches are also consulted in this study.

Key Words: The Prophet, Jahiliya, Hejaz, Bazaars, Social Life

ÖNSÖZ

Arap çarşıları gerek Câhiliye döneminde gerekse de İslâm'ın ilk dönemlerinde, sadece satıcı ve alıcı arasında gerçekleşen alışverişle yetinilen yerler değil aynı zamanda kişiler ve kabileler arasında ilişkilerin kurulup, iktisadî hayatın varacağı sınırların önemini de gösteren yerler idi.

Özelde kabilevi hayatın, genelde Câhiliye döneminin siyasi durumunun, İslâm'ın ilk dönemlerindeki yayılmasına büyük oranda etkisi olmuştur. İslâm'ın ilk döneminin, Arapların en çok toplandıkları yerler olan bu çarşıların işleyişini bilmek İslâm'ın yayılma sürecinin derinlemesine anlaşılmasında katkısı olacaktır. Bu da “Câhiliye dönemi araştırmalarının İslâm'ın nüzûl dönemini anlamaya büyük katkısı olacaktır.” ifadesinin olumlu bir anlayış olduğunu gösteriyor.

Hicaz bölgesi Hz. Peygamber'in doğumuna kadar Bizans, Roma ve Güney Arabistan'da yaşayan Himyerîler ile Kuzey Afrika'daki Habeşliler'in etkisi altında yaşıyordu. Bu etki ekonomik, dini ve siyasi yönden kendini gösteriyordu. Mekke ise hem Araplar için hem de dışarıdan gelenler için önemli bir kutsal mekândı. Dolayısıyla bu kutsallık insanların uğrak merkezi ve tâcirlerin de bu fırsatı kullanmak için geldikleri mekânlar olmuştur. Mekke'de Kureyş kabilesinin hâkimiyeti ele geçirmesi, Ebrehe'nin başarısız girişimleri ve Kusay'ın yapmış olduğu antlaşmalar Mekke'yi bölgenin etkin ticarî merkezi haline getirdi.

Örneğin, Mekke'de Hz. Peygamber'e karşı yapılan antlaşmaları anlayabilmek için bunları oluşturan şartları ve arka planındaki diğer antlaşmaları bilmek gerekir. İslâm'ın savunulmasında şiir ve edebiyatın etkisini bilmek için de bu çarşılarla ve çarşılarla gelen şairlere göz atılmalı. Ukâz'da eskiden beri var olan ve daima anılan, Hz. Peygamber'i savunan Hassan b. Sâbit gibi.

Güvenliğin ve emniyetin, ticaretin gelişmesine etkisini görmek için bu çarşıları incelemek gerekir. Ayrıca güçlü bir istikrar ve güven ortamının ticaretin artmasında nasıl etkili olduğunu anlamak için de bu çarşılarla bakılması gerekiyor. Kureyş'in kabilelerle yaptığı İ'lâf antlaşmaları yanında ihdas ettikleri Ahmesilik de ticareti arttırmış ve Kureyş'in maslahatını derinleştirmişti. Bu durum Medine'deki

Evs için de geçerlidir. Hicaz'daki Arap çarşılarını incelediğimizde, İslâmî dönemin, kendinden önceki dönemden kopuk olmadığını anlıyoruz. Bilakis Mekke'deki ekonomik, siyasi ve edebî durumun eskiden olduğu gibi Resûlullah'ın (sav) bi'setinden sonra da devam ettiği görülür.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, kaynaklarda Hicaz pazarları ve bu pazarların coğrafi konumu, kurulum zamanları ve satılan mallar, pazar çeşitleri ve Hz. Muhammed'in risaletten önceki ticarî hayatı hakkında bilgi verilirken, ikinci bölümde Hicaz çarşılarının ticarî malları, satış düzeni, kullanılan ölçüler ve para birimleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise çarşıların sosyal hayata etkileri incelenmiştir.

Konunun belirlenmesinde ve araştırma sürecinde desteklerini esirgemeyen tez danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Adnan Demircan'a, üniversite dönemimde ve tez kaynak araştırma sürecinde Suudi Arabistanlı çağdaş tarihçilerle tanışmamı ve bilgi almamı sağlayan Prof. Dr. Süheyl Sapan Bey'e teşekkürü bir borç bilirim. Ukâz çarşısının coğrafi konumu hakkında çağdaş tarihçilerce belirtilen yeri görmeme yardımcı olan Suudi Arabistan vatandaşı Prof. Dr. Mut'ib el-Kittamî beye, yurt dışından bazı kaynakları gönderen dostlarıma, araştırmalarıma bana ev sahipliği yapan İSAM Kütüphanesi'ne, Suudi Arabistan Turizm Bakanlığına bağlı Ukâz Çarşısı idaresinin bana sağladığı çağdaş alimlerin kitap ve makalelerinden dolayı ve özellikle araştırmalarım sırasında her zaman yanımda bulunan ve bilgiler aktaran arkadaşlarıma, tashih döneminde büyük desteklerini gördüğüm Dr. Mehmet Yılmaz'a ve Arş. Gör. Serdar Sevmezler'e, desteklerini veren eşime, bilgisayarda yazı ve teknik destek sağlayan çocuklarıma bu vesile ile teşekkür ederim.

Veysel ÇELENK
İSTANBUL, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCAZ ÇARŞILARI VE HZ. MUHAMMED'İN RİSALETEN ÖNCE ÇARŞILARDA VARLIĞI

1.1. Hicaz'da Ticaret ve Mekke'nin Önemi	20
1.2. el-Îlâf Antlaşması ve Kureys'in Kazandığı Statü.....	22
1.3. Hicaz Çarşıları.....	26
1.3.1. Ukâz	26
1.3.2. Mecenne Çarşısı	35
1.3.3. Zülmecâz Çarşısı.....	37
1.3.4. Hubâşe Çarşısı.....	41
1.3.5. Mekke'de Kurulan Diğer Daimi Çarşılar.....	42
1.3.6. Medine'de İslâm Öncesi Pazarlar	44
1.3.7. Hz. Peygamber Döneminde Kurulan Pazar.....	47
1.4. Pazarların Çeşitleri	51
1.4.1. Sezonluk Genel Pazarlar	51
1.4.2. Devamlı Özel Pazarlar	52
1.5. Hz Muhammed'in Risâletinden Önceki Ticarî Hayatı.....	53

İKİNCİ BÖLÜM

HİCAZ ÇARŞILARINDAKİ TİCARİ MALLAR, SATIŞ DÜZENİ VE ÖLÇÜLERİ

2.1. Ticarî Malların Çeşitleri.....	56
2.1.1. Altın, Gümüş ve Değerli Taşlar	56
2.1.2. Un, Yağ, Şarap, Kuru Üzüm	57
2.1.3. Gemicilik, Balıkçılık ve Dalgıçlık	58
2.1.4. Güzel Koku, Sandal Ağacı.....	59
2.1.5. Hurma, Arpa, Buğday, Bakla ve Sebzeler	59
2.2. Kullanılan Tartı ve Ölçüler.....	60
2.2.1. Tartı, Ağırlık ve Sıvı Ölçüleri	60
2.3. Hicaz Çarşılarındaki Alım-Satım Yöntemleri.....	62

2.3.1. Münâbeze	62
2.3.2. Mülâmese	63
2.3.3. Taş Atma	63
2.3.4. Gizli Satış	64
2.3.5. Habelü'l-habele Satış Şekli	65
2.3.6. Neceş Satış Şekli	65
2.4. Kullanılan Nakdi ve Değerli Paralar	66
2.4.1. Dirhem ve Dinar	66
2.4.2. Sarraflık	67
2.4.3. Faiz	68
2.5. Çarşıların İdaresi	69
2.5.1. Ticari Tahkim	69
2.5.2. Vergi Muafiyeti	69
2.5.3. Ticari Alâmetler	70
2.5.4. Pazar Mevsiminin Yönetimi ve Yürütülmesi	71
2.5.5. Kabilelerdeki Muhillûn	71
2.5.6. Anlaşmaların Çarşıların Düzenlenmesindeki Rollerini	72
2.5.7. el-Fudûl İttifakı ve Kurulma Sebebi	73
2.5.8. Dâru'n-Nedve	74

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARŞILARIN GENEL HAYATA ETKİSİ

3.1. Çarşıların Edebiyata ve İnanca Etkileri	77
3.1.1. Edebiyat ve Şiire Etkisi	77
3.1.2. Ortak Dilin Oluşmasına Etkisi	77
3.1.3. Çarşıların Lehçeleri Bütünleştirmesi	78
3.1.4. Hitabetin Gelişmesine Katkısı	82
3.1.5. Başkalarının Fesahat, Beyan ve Hikmetini Tanıma	84
3.1.6. Dini Aktivelere Etkisi	84
3.1.7. Çarşılarda İslâm'a Davet Etkinlikleri	86
3.1.8. İdeal Davranışlara Etkileri	87
3.1.9. Kureyş Siyasetine Etkisi	91
3.1.10. Çarşılarıdaki İstikrarın Ticarete Katkısı	93
3.1.11. Savaş Çıkarma ve İlişkilerin Zedelenmesinde Çarşıların Rolü	95
SONUÇ	97
BİBLİYOGRAFYA	99

KISALTMALAR LİSTESİ

a.e	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen madde
as.	: Aleyhisselâm
b.	: Oğlu
bkz.	: Bakınız
bnt.	: Kızı
bsk.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İSTEM	: İslâm Sanat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
M.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
r.a.	: Radıyallahu Anh
s.	: Sayfa
sav	: sallallahu aleyhi ve sellem
say.	: Sayı
şrh.	: Şerh eden
t.y.	: Tarih yok
thk.	: Tahkik eden
UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
v.s	: ve saire
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Basım yeri yok

GİRİŞ

1. Kaynaklar ve Araştırma Eserleri

Câhiliye ve Risâlet dönemi alışveriş çeşit ve yaygınlığı hakkında bilgi veren Kur'an-ı Kerim ve Hadis kitapları en güvenilir kaynaklar olması itibarıyla müracaat ettiğimiz kaynakların başında gelmektedir.

Buhârî (ö. 256/870). En güvenilir hadisleri ihtiva eden **el-Câmi‘u’s-Sahîh**’in “Kitabü’l buyu” bölümünden istifade ettik. **Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)**’in **el-Müsned**’inde, Hz. Peygamber’in nesebinden başlayarak önce Mekke dönemini sonra da Medine dönemi olaylarını kronolojik olarak aktardığı Kitabü’s-Siyer başlığı altında Hz. Peygamber’in Bahreyn ve Katîf’e yaptığı ticari seyahatler hakkında bilgilere ulaştık.

Çalışmamızda kullandığımız Siyer ve Megâzî Kaynakları: **İbn İshâk (ö. 151/768).** Siyer ve Megâzî konusunda eser yazan ilk müelliflerden biridir. Zührî’nin “Megâzî ilmini öğrenmek isteyen İbn İshâk’a müracaat etsin” dediği ifade edilir. Sîretü İbn İshak adıyla tanınan kitabı üç bölümden meydana gelmiştir: el-Mübtede’ ve’l-meb’as ve’l-megâzî. Kitabın tümü günümüze ulaşmayıp fakat birçok ravi tarafından aktarılmıştır, bunlar arasında en önemlisi İbn Hişâm’dır.

İbn Hişâm (ö. 218/833). Sîretü İbn Hişâm adıyla tanınan **es-Sîretü’n-Nebeviyye** siyer alanında kendinden sonra gelenlerin en önemli başvuru kaynaklarından. İbn Hişâm, İbn İshâk’ın kaybolan siyerini yeniden düzenleyerek rivayet etmiş ve asıl şöhretine bu eserle ulaşmıştır. Kendi kitabını telif ederken de yoğun bir şekilde ayet, şiir, neseb ilmini kullanmış ve bu rivayetlerdeki garip kelimeleri açıklayarak Arap diline olan hakimiyetini ortaya koymuştur. İlk siyer yazarı olan İbn İshâk’a başvurmuş olması, ilk müelliflerden olması, Arap kültürünün asıl kaynağı olan şiirleri (açıklayarak) yoğun olarak kullanması ve İslâm tarihinin

Mekke dönemindeki olayların ana karakterleri hakkında detaylı bilgiler vermesi eseri önemli kılmaktadır. Hz. Peygamber'in dedeleri, Mekke'nin özellikleri, Kureyş'in ticari ilişkileri ve Hz. Peygamber'in Risâlet öncesi ile Mekke dönemindeki peygamberlik hayatıyla ilgili bilgilerden büyük ölçüde faydalandık. Bundan dolayı tezimizde en yoğun başvuru kaynağımız belki de ana kaynağımız olarak bu kitabı kullandık. Özellikle Câhiliye ekonomisi ve yapılan anlaşmalar ile ilgili rivayetler birinci ve ikinci ciltlerde yer almaktadır.

İbn Sa'd (ö. 230/845). Kısaca **Tabakât** diye bilinen eserin telifinde İbn İshâk, İbn Hişâm ve hocası Vakıdî'den istifade eden İbn Sa'd İslâm tarihi ve siyer alanındaki önemli müelliflerden biridir. Kendinden öncekilerden farklı olarak siyerde olayları kronolojik bir sistemle vermeyip, Hz. Peygamber'in özelliklerini, geçmiş peygamberleri anlatarak nesebini ve o peygamberlerden beri mübeşşirât türünden gelen delâilü'n-nübüvve (Peygamberlik delilleri/alametleri) türünden bilgileri önceki semavî kitaplardan naklettikten sonra onun şemaili ve ahlakı hakkında da bilgi verir. Daha sonra Hz. Peygamber'in dedelerini Mekke ve Kâbe hizmetleriyle, Hz. Peygamber'in peygamberlik öncesi ve sonrası hayatını anlatır. Tezimizde sık sık başvurduğumuz kaynaklardan biri olan **Tabakât**, Hz. Peygamberin risalet öncesi ticari hayatı ve panayırlarda yapılan edebi sosyal aktiviteleri tesbit konusunda faydalandığım önemli kaynaklardandır.

İbn Habîb (ö. 245/860). Peygamberler ve halifeler tarihi niteliğinde olan bu eserde hadiseler ve şahsiyetler hakkında ayrıntıya yer vermeksizin bilgiler listeler halinde sunuluyor. İslâm öncesi ve ilk İslâmî döneme ait orijinal rivayetleri ihtiva etmesi açısından çalışmamıza büyük ışık tuttu.

el-Ezrakî'nin (ö. 250/864). **Ahbârü Mekke** adlı eseri, tarihi, siyasi ve içtimai bir tarih kitabı olmaktan çok şehrin yerleşim planı ve toprak yapısı hakkında, özellikle Kâbe hakkında geniş bilgi vermektedir. Eser Mekke tarihi hakkında yazılan birinci derecede kaynak kitabıdır. Eserde Kâbe'nin isimleri, inşası, hakkında nazil olan ayetler, etrafına yerleştirilen putlar, fil hadisesi, hac ve İslâm öncesi dönem hakkında bilgilere en fazla yer veren eserdir. Özellikle hac ile ilgili verilen

bilgilerden önemli ölçüde istifade ettik.

Belâzürî (ö. 279/892-893). Fütûhu'l-Büldân adlı eserini yazarken ensâb, tabakât ve ahbâr üsluplarını mezcederek ve olayların geçtiği yerleri bizzat dolaşarak çekici bir yöntem ve güvenilir bir yol kullanmıştır. Olayları daha önce yazılmış eserlerden daha ayrıntılı anlatır. Tezimizde Hicaz'la ilgili önceki kaynaklarda bulamadığımız bazı detayları burada bularak kullandık.

Taberî (ö. 310/923) Tarih alanında kendinden önce kaleme alınan eserlerden faydalanıp onları tamamlayacak şekilde yazan ve kendinden sonrakilere de örnek olan meşhur tarihçi, fakih ve müfessir. Tarih alanında yazdığı ve günümüze tam olarak ulaşan **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk** adlı eserinde “zaman”ı sorgulayarak yaratılıştan kendi zamanına kadar gelen olaylardan bahseder. Hz. Peygamber'in neseb-i şerifi, dedeleri, Hz. Peygamber'in çocukluğu ile ilgili bilgiler verir. Tezimizde ikinci ve üçüncü ciltlerinden faydalandık.

el-İstahrî (ö. 340/951) Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik. İstahrî'nin seyahatlerde elde ettiği görgüye dayalı bilgilerden oluşan eser müslümanaların yaşadığı dünyayı iklim ve idari bölgelere ayırarak ele alır. Eser önce Arabistanı tanıtır daha sonra Avrupa'da müslümanların meskun olan bölgelerinden bahseder. Biz çalışmamızda Yemen'den Şam'a yapılan ticarî seyahat (Îlâf) rivayetlerinden faydalandık.

Süheyli (ö. 581/1185). İbn Hişâm'ın Siyeri'ne şerh olarak telif ettiği **er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm** adlı eseri: İbn Hişâm'ın yazdıklarına eklemeler, açıklamalar, şiirlerin nisbetinde hata varsa gerekli düzeltme ve ilaveleri yaparak, siyer alanında en kapsamlı, İslâm dünyasında en çok itibar edilen ve İbn Kesîr gibi alimlerin övdüğü bir eserdir. Hem İbn İshâk, İbn Hişâm gibi müelliflerin rivayetlerini destekleme hem de eksiklerini tamamlama anlamında son derece faydalı bilgilere ulaştık. Eserin daha çok birinci cildinde yer alan bilgilerden Panayırların yerinin tesbiti hususunda faydalandık.

Muhammed Hamidullah’ın, **İslâm Peygamberi, Hayatı ve Eseri** adlı araştırması, bu alanda yazılmış eserler arasından en çok başvurduğumuz kitaptır. Onun eserini yazarken zaman zaman karşılaştırma veya tercihler yapması esere ayrıca değer kazandırmıştır. Tezimizde hem yazarın **DİA** daki maddelerini hem **Bütün Yönleriyle Asr’ı Saadette İslam** adlı eserdeki kitap bölümünü ve özellikle bu eserdeki “**Hilful-Fudûl İslâm Öncesi Arapların Fuarları**” başlığı altındaki bilgilerden faydalandık.

Bu temel kaynaklara ek olarak Siyer ve megâzi hakkında bilgiler aktaran ve İslâm tarihi açısından önemli kaynaklar arasından yer alan: el-Âlûsî (1857-1924)’nin **Bulûğu’l-ereb fî ma’rifeti Ahvâli’l-‘Arab**’ından; Hz. Paygamber’in gittiği çarşı ve alışverişleri hakkında bilgiler veren Vâkıdî (ö. 207/823)’nin **el-Megâzî**’sinden istifade ettik. Meâcîm eserlerinden Ahmet Rıza’nın **Mu‘cemü Metni’l-Luga**’sı, Cevherî, İsmail b. Hammad’ın **es-Sıhah Tacü’l-Lügati ve Sıhahü’l-Arabiyye**’si, Firuzâbadî’nin **el-Kamûsu’l-Muhîd**’i vb. eserlere müracat edildi.

Diğer araştırma eserlerimiz: Cevad Ali’nin **el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arab Kable’l-İslâm**’ı, İrfan Muhammed Hammûr’un **Sûku Ukâz ve Mevâsimü’l-Hacc**’ı, Ahmed Emin’in **Fecrû’l-İslâm**’ı, Efğanî’nin **Esvâku’l Arab fî’l- Câhiliye ve’l – İslâm**’ı, Burhaneddin Dehlevî’nin **Cezîretü’l-Arabiyye Kable’l-İslâm**’ı, el-Himyerî el-Masri’nin **Sîretü’n-Nebeviyye**’si, Hakkı İsmail İbrahim’in **Esvâku’l-Arabi’t-Ticâriyye fî Şibhi’l-Cezîreti’l-Arabiyye**’sinden ve özellikle Ukâz çarşısının coğrafi konumunun tespitinde asrımızın yeni tarihçilerinden ve Hicâz bölgesinin araştırmacılarından Nasır Sa’d er-Raşid’in **Sûk Ukâz Tarihuhu ve Neşatuhu ve Mevkifuhu** adlı eserinden büyük ölçüde faydalandık.

Ayrıca; Adnan Demircan’ın **Câhiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik, Câhiliye Arapları**, Adem Apak’ın **Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu, Anahatlarıyla İslâm Tarihi**, Muhammed Fatih Duman’ın, **Kureyş Kabilesi İslâm Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı**, Ahmet Turan Yüksel’in **İslâm’ın İlk Döneminde Ticârî Hayat, Bir Tacir Olarak Hz. Peygamber** ve burada sayılamayacak kadar pek çok araştırma eserinden yararlandık.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA): Tezimizdeki özel isim ve ifadeler ile bazı kişiler hakkındaki bilgilerin tasdikini sağlamada başvurduk.

2. Câhiliye ve Mekan

Câhiliye, dar anlamda Arapların İslâm'dan önceki dini ve sosyal hayat anlayışlarını, geniş anlamda kişilerin ve toplulukların isyan ve günahlarını ifade eden bir terimdir.¹ Câhiliye, sözlükte Cehl kökünden gelir, ilmin zıddı olan bilgisizlik demektir. Bu anlamın yanında “bir konuda doğru olanın tersine inanılan, bir konuda yapılması gerekenin terisini yapma” manaları da verilmiştir. İslâm'dan önceki dönemi ifade etmek üzere Kur'an ve Hadislerde yaygın olarak câhiliye masdarı kullanılmıştır.² Cehlin üç farklı anlamını zikreden İsfehânî, bilgiden yoksun, ilk anlamını asıl mana olarak görmektedir.³ Burada câhiliyeyi iyi anlamak için Kur'an'ı Kerimde ve Hadisi şeriflerde tefsir edildiği manalara bakmak gerekir. Mekke döneminde nazil olan ayetlerde Câhiliye kelimesini göremiyoruz, Medine de inen dört ayette yer almıştır. Sözü edilen bu ayetleri nüzûl sırasına göre incelersek: İlk ayette zannü'l-câhiliye ile Münafıkların Allah hakkındaki yanlış fikirleri Câhiliye zannına benzetilmiş ve İslâm öncesini ifade eden bir kavram olarak anlaşılmıştır. (“Sonra o kederin arkasından Allah size bir güven indirdi ki, bu güvenin yol açtığı uygulama hali bir kısmınızı kaplıyordu. Kendi canlarının kaygısına düşmüş bir grup da Allah'a karşı haksız yere câhiliye devrindekine benzer düşüncelere kapılıyorlar...”)⁴. Nüzûl sırasına göre câhiliye kelimesinin geçtiği ikinci ayette “teberrucü'l-câhiliyeti'l-ûlâ”⁵ (“Evlerinizde oturun eski câhiliye adetinde olduğu gibi açılıp saçılmayın...”) hitabıyla Hz. Peygamber'in hanımlarına bir tenbihte bulunulmuştur. Üçüncü ayette “hamiyyetü'l-câhiliyye (Câhiliye taassubu)” üzerinde durularak müşrik toplum hayatına hakim olan kin ve nefrete atıf yapılmıştır. (“O zaman inkâr edenler, kalplerine taasubu, câhiliye taasubunu yerleştirmişlerdi...”)⁶

¹ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, DİA, C. VII, s. 17.

² Mustafa Fayda, “Câhiliye”, DİA, C. VII, s. 17-19.

³ Firuzâbadî, Necmeddin Muhammed b. Yahya, el-Kâmûsu'l-Muhîd, C. I-IV, Beyrut, 1986, C. I, s. 58.

⁴ Âl-i İmrân, 3/154.

⁵ el-Ahzâb, 33/33.

⁶ el-Feth, 48/26.

En son olarak câhiliye kelimesi insanlar arasında farklı hükümler uygulayan zalim ve haksız idareye dikkat çekmek üzere “*hükümü’l-câhiliyye*” şeklinde geçmiştir. Tüm bu anlamlar ile İslâm öncesi döneme işaret edilmiştir.⁷ (“Yoksa onlar İslâm öncesi Câhiliye idaresini mi arıyorlar?...”).⁸

Hadisi şeriflerde câhiliye kelimesi ile İslâm öncesi kast edilmiştir. Hz. Peygamber (sav)’in Ashâb (ra)’ı müslümanlık öncesi dönemlerini anlatırken veya o dönemde yaptıkları işlerin İslâm’daki hükmünün ne olduğunu Hz. Peygamber’e sorarken çoğunlukla bu kelimeyi kullanmışlardır.⁹ Medine’de Hz. Peygamber (sav)’in Evs ve Hazrec kabileleri arasında tesis ettiği kardeşlik ve sevgi bağını kıskanan Yahudilerden biri, iki kabilenin eski rakabet ve düşmanlıklarını hatırlatan bazı şiirlerle onları tahrik etmişti. Bu kabilelerin silaha sarılıp dövülecek duruma varmaları Hz. Peygambere ulaşınca kendilerine şöyle hitap etti: ‘Ey müslüman topluluk, Allah’tan korkun! Ben aranızda bulunurken, Allah sizi İslâm’a kavuşturmuştur, onunla müşerref kılmış. Câhiliye zihniyetinden kurtarmış, küfürden uzaklaştırmış ve sizi birbirinize kardeş kılmışken nasıl olur da yine Câhiliye davasıyla birbirinizle savaşılabilirsiniz!’¹⁰

“Câhiliye davası” Câhiliye çağrısı manasına gelmektedir ki bir şahsın kabile mensuplarından destek, yardım istemesi için onlara, ‘Ey filan oğulları yetişiniz!’ olarak bağırmasıdır. Bu çağrıyı duyan taraflar haklı ve haksız, zalim ve mazlumu ayırt etmeden kabilesine yardım ederdi. İslâm dini adalet ve hukuk kuralları çerçevesinde ihtilaf ve anlaşmazlıkları çözüp bu şekildeki çağrıları Câhiliye davası olarak görmüş ve büyük günah saymıştır. Peygamber (sav), “Câhiliye davasıyla hak iddia eden kimse bizden değildir” buyurmuştur.¹¹

İbn Manzûr, “Sen hala Câhiliye huyları taşıyorsun”¹² hadisindeki Câhiliyeyi,

⁷ Mustafa Fayda, **a.g.m., DİA**, C. VII, s. 17-19.

⁸ el-Maîde, 5/50.

⁹ Mustafa Fayda, **a.g.m., DİA**, C. VII, s. 17.

¹⁰ Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelik b. Hişâm (ö. 218/833), **es-Sîretü’n-Nebeviyye**, C. I-IV, 3. bsk., thk. Mustafa Sakka, İbrahim el-Ebyârî Abdü’l-Hafîz Şiblî, Beyrut, 2005, C. I, s. 555-556.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî (ö. 256/870), **Câmiu’s-Sahîh**, “Cena’iz”, 39, C. I-VIII, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî- Muhibbuddîn el-Hatîb, Şrh.: Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî Dâru’r-Reyyân, Kahire 1407/1987.

¹² Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), **Fethü’l-Bâri bi-**

Arapların İslâm öncesinde bulundukları hal olarak tefsir eder. Bu, Allah'ın şeriatını tanımama, atalarla övünme, zorbalık vb. konulardaki cehalettir.

Zikrettiğimiz bu manalar çerçevesinde Risâlet döneminde câhiliye kelimesinin Hz. Peygamber'in gönderilişinden önceki dönemi tanımlamak için kullanıldığını görmekteyiz. Arapların Hz. Peygamber'den önceki dönemlerinin Câhiliye olarak adlandırılmasının nedenleri arasında, onların İslâm öncesinde putlara tapıyor olmaları, çevrelerinde yaşıyan insanlara göre medeniyet bakımından geri olmaları, kötülük yapmalarını engelliyen bir dine bir kitaba ve peygambere sahip olmamaları zikredilir.¹³ Daha sonra tedvin dönemi başladığında râvilerin ve müelliflerin Câhiliye kavramına yükledikleri anlamlar çoğaldı. Genel itibarıyla câhiliye kelimesi, İslâm'ın zıddı olarak kullanılıyordu. Câhiliye dönemi ve İslâm dönemi denmesi, sanki dalalet dönemi ve hidayet dönemi anlamını taşımaktadır.¹⁴ Bu anlamda câhiliye, ümmete (İslâm ile gelen) hidayet gelmesinden önceki hal ve tavırlarıdır.¹⁵ Yoksa burada kastedilen Arapların ilimden yoksun olması anlamındaki cehalet değildir. Kibir, hamiyet ve övünme anlamındaki cehalettir.¹⁶

Görüldüğü gibi, Câhiliye kavramıyla, İslâm'ın doğuşundan önceki dönem kastedilmektedir. İslâm gelince temel ilkeleriyle ters düşen Câhiliye adetlerini ortadan kaldırmıştır. Bu yüzden Câhiliye, İslâm'a aykırı olan tüm düşünce ve yaşayışa verilen isimdir diyebiliriz.¹⁷

Yukarda zikrettiğimiz câhiliye kelimesinin sözlük anlamı ve ayetlerden anladığımız manalar ile ve şuan zikredeceğimiz değerlendirmeler bize câhiliye kavramını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. Câhiliye Araplarının çağdaşları olan diğer milletlerle karşılaştırdığımızda, onların bilimde iyi bir seviyede

Şerhi Sahihi'l-Buhâri, C. I-XVI, Dârü'r-Reyyan, Kahire, 1986, C. I, s. 106.

¹³ Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", **Câhiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)** 13-15 Nisan 2007, Konya, s. 39-40.

¹⁴ Ahmet Rıza, **Mu'cemü Metni'l-Luga**, C. I-V, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat- Beyrut, 1378 /1959, C. I, s. 44.

¹⁵ Muhammed Fuâd b. Abdülbâki b. Salih el-Mısri (1882-1968), **Mu'cemü'l- Elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm**, Kütübü'l-Mısriyye, Kahire, 1364/1945, s. 115.

¹⁶ Ahmed Emin, **Fecrü'l-İslâm**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, s. 69-70.

¹⁷ Adnan Demircan, **H. Peygamber (sav) Doğduğu Çevre ve Toplum, Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları**, Siyer Yayınları, 2015, s. 13-14.

olduklarını görmekteyiz.¹⁸ Yine Câhiliye dönemi Araplarının okuma ve yazma bildikleri aşağıdaki örneklerden de anlaşılmış olacaktır: Tarihçiler ve siyer yazarları Kureyş'in, Benî Hâşim'le ilişkisini kesme hakkında Kâbe duvarına asılan bir belgeden bahsetmektedirler.¹⁹ Ayrıca kavmi tarafından el-Kâmil olarak adlandırılan Süeyd el-Sâmit Mekke'ye hacı olarak gelmiş ve yanında Lokman'dan bir yazma getirip Peygamber Efendimize sunmuştur. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz O'na, "bu sözler güzel, bende ise daha güzeli var, Allah'ın indirdiği Kur'ân!" buyurmuştur.²⁰ Bu örneklerin yanında ticarî mevsimler Arapların yazı ve hesap bildiklerinin en önemli kanıtıdır. Ticaret, yazma ve okuma, sayı sayma ve kayıt etme, alet edevat bilgisi gerektirir. Her şeyden önce de yabancı dil bilmeyi, farklı insanlarla iletişim kurmayı, tarih ve saatlere uymayı, idareciliği ve iyi değerlendirme becerilerini gerektirir. Eğer câhiliye dönemindeki Araplar, iddia edildiği gibi câhil, hiçbir şeyi bilmeyen bir millet olsalardı, çevrelerindeki birçok milletin pazarını elinde tutan, uluslararası ticaret merkezlerini, yollarını ve kabilelerini kontrol eden tüccarlar haline gelemezlerdi. Bu pazarları, mevsimlerinde kurma ve idare etmeleri zorlaşır.²¹

Bir takım yazar ve araştırmacılar, kaynaklarında Câhiliye dönemine abartılı yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Yapılan yanlışlık, câhiliye ile ümmi olma kavramlarına yüklenen anlamlar veya dini hamasetle Arapları câhil gösterdikçe, niteliklerini ve faziletlerini yok saydıkça İslâm'ın yüceltiği zannından kaynaklanmaktadır.²²

3. Câhiliye Döneminin Başlangıcı ve Bitişi

Âlimler Câhiliye döneminin zamanını belirlemekte ihtilafa düşmüşlerdir. Bu ihtilaf Câhiliye döneminin başlangıcını tayin hususunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla

¹⁸ Ömer Ferrûh, *Târihu Sadri'l-İslam ve'd-Devleti'l-Emeviyye*, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1986, s. 40.

¹⁹ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid Taberî (ö. 310/923), *Târihü't-Taberî: Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, C. I-XI, thk. Muhammed Ebul Fadl İbrahim, Dârü'l-Maârif, Beyrut, 1987, C. II, s. 336.

²⁰ Taberî, *a.g.e.*, C. II, s. 351-352.

²¹ Carl Brockelmann (ö. 1956), *Târihu Şu'ûb el-İslâmiyye*, Arapçaya çev. Nebîh Emîn Fâris ve Munîr el-Ba'lebekî, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1968, s. 26.

²² Mustafa Sadık er-Râfî, *Târihu Âdabi'l-Arab*, C. I-III, Mektebetü'l-İman, Mısır, 1997, C. I s. 95.

müfessirler “ilk câhiliye” (*el-câhiliyyetü'l-ûlâ*)²³ ifadesinin manası ve bununla hangi dönem kast edildiği husunda farklı görüşler ileri sürmüşler, bazıları câhiliyeyi ilk ve ikinci şekilde ikiye ayırmışlar. İlk Câhiliye'nin hangi dönemleri kapsadığı hususunda farklı görüşler ileri sürmüşler; Âdem-Nuh, Âdem-İbrâhim, Nûh-İdrîs, Nûh-İbrâhim, Dâvûd-Süleyman veya Mûsâ-Îsâ, arasında geçen dönemleri ihtiva ettiği tarzında zaman dilimlerini ileri sürmüşler. İkinci Câhiliye devrini ise Hz. Îsâ ile Hz. Muhammed (sav) arasında geçen zamanı veya İslâmiyet'in zuhurundan kısa bir dönem, vahyin inmesi ve Hz Peygamber'in tebliğe başlamasına kadar olan dönem olarak belirtmişlerdir. Bu ikinci Câhiliye döneminde yaşayan Hanîfler diye anılan tevhid ehline de ‘fetret ehli’denilmiştir.

Bu taksimi kabul etmeyen bazı âlimler ise Câhiliye'nin ilk devrinin olmadığını, Vahyin gelişinden önceki devirleri içine aldığını söylemişler. Bunun yanında ilk Câhiliye İslâm'dan önceki dönemleri ve ikinci Câhiliye ile de İslâmi devirdeki Câhiliye davranışlarını anlamak için olduğunu ileri sürenler olmuştur.²⁴ Söz konusu dönemin sona ermesi ise âlimlerin çoğu tarafından, Peygamber Efendimizin (sav) ortaya çıkışı ve vahyin inmesi ya da bazıları tarafından Mekke'nin fethi olarak kabul edilmiştir.²⁵ Görüldüğü gibi asıl ihtilâf Câhiliye çağıının başlangıcından kaynaklanmaktadır ama bitişi konusunda çok büyük ihtilaf görünmemektedir.²⁶

4. Câhiliye Dönemi

4.1. Sosyal Hayat

Câhiliye Arapları hem Hicaz'da hem de Arap yarımadasının tüm bölgelerinde cemaat, aşiret, kan bağı veya nesep üzerine kurulu toplumsal bağlarla birbirine bağlıydılar. O dönemde özel mülkiyet, devlet organları ve kurumları bulunmuyordu. Ciddi bir merkezi otorite de olmadığı için kurumsal bir siyasal düzen de görülüyordu. Hadari (şehirli) ve bedevi (çölde yaşayan) iki gruba ayrılan bu

²³ el-Ahzâb, 33/33.

²⁴ Mustafa Fayda, “Câhiliye”, **DİA**, C. VII, s. 17-19.

²⁵ Ebû'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd, Âlûsî, **Bulûgu'l-Ereb fi Mâ'rifeti Ahvâli'l-Arab**, C. I-III, Dârü'l-Kitabi'l-Mısriyye, Kahire, 1342/1924, C. I, s. 15-17.

²⁶ Bkz. Mustafa Fayda, “Câhiliye”, **DİA**, C. VII, s. 18

topluluk kabileler halinde yaşamaktaydı. Şehirliilerin en önemli geçim kaynağı ticaret, bedevilerin ise tarım ve hayvancılıktı.²⁷ Gelenek ve örf üzerine kurulu olan bu topluluklar konumlarını zenginliğe göre şekillendiriyordu. Ayrıca İslâm öncesinde basit sebeplerle bile olsa aralarında savaşlar eksik olmuyordu. Hz Muhammed (sav) de 14-15 yaşlarında katıldığı bir savaşta amcalarının eşyalarını korumuş ve atılan oklara kalkanıyla karşı koyup okları amcalarına teslim etmiştir.²⁸

Câhiliye’de hukuki bir yapı olmadığı için oluşan davalar daima adaletle çözüme bağlanmazdı. Dolayısıyla zulme uğrayan kişi veya kabile kendi haklarını kendi yöntemleri ile tahsil ederdi. Bu da sonu gelmeyen davalara ve intikamlara sebep olurdu. Çünkü bazen suçlu yerine kabileden herhangi birisine zarar verilerek intikam alınmış olunurdu. Bir Arap atasözünde bu durum şöyle ifade edilmiştir “Zalim de olsa mazlum da olsa kabileni koru”.²⁹ En önemli hukuki yaptırım atalarından gelen örf ve adetlerdi, daha çok güçlünün haklı sayıldığı bir hukuk düzeninden söz edilebilir. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerim bu körü körüne geleneğe bağlılığı red ederken o dönemin inanç yapısını bize bildirmektedir.³⁰ Kabile üyesi bireysel ittifaklar veya eman alma antlaşması yapabiliirdi çünkü kendi aralarında sıkı bağlar mevcuttu. Bunun yanında kabileler de kendi aralarında ahlaf olarak bilinen antlaşmalar yaparak muhtemel saldırılara karşı kendilerini koruma altına alıyorlardı. Yeminleşen kabileler tek bir kabile addedilir ve birine yapılan haksızlık veya saldırı diğerine yapılmış gibi değerlendirilirdi. Câhiliye döneminde zulme uğrayanlara

²⁷ Abdurrahman Kurt, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslâm Öncesi Mekke Toplumu”, **UÜİFD**, 2001, C. X, sy. 2, s. 109.

²⁸ İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 195-198. Haram aylarda vuku bulan bu savaşlara Ficâr savaşları denilmekteydi, bu savaşların üçü Kinâne ile Hevâzin kabileleri arasında meydana gelmiş, dürdüncüsü yukarda zikrettiğimiz Hz. Muhammed’in iştirak ettiği ve doğrudan savaşmadığı Zübeyr b. Abdülmuttalib komutasındaki savaştı... bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî‘ el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), **Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebir**, C. I-XI, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1421/2001, C. I, s. 128.

²⁹ Mahmud Arefe Mahmut, **el-Arâb Kable'l-İslâm**, Aynuddirâsât ve'l-Buhûsu'l-İnsâniyye ve'l-İctimaiyye, Kahire, 1995, s. 50. Bu Câhiliye anlayışı İslâm döneminde farklı yönleriyle karşımıza çıkmaktadır. Hadis Kitaplarında meşhur olan olay: Ensâr ve Muhacirlerden iki çocuğun kavgası esnasında tarafların “Yetişin ey Ensâr, yetişin ey Muhacirler!” diye seslenince Hz Peygamber’in olayı duyması ve olay meydanına gelip olan biteni anladıktan sonra “kişi zalim de olsa mazlum da olsa din kardeşine yardım etsin” buyurmuştur. Ashab zalime nasıl yardım edileceğini sorunca, yaptığı kötülükten men etmelidir...bk., Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875), **Sahîh-i Müslim**, “Birr ve Sıla”, 62, thk. Nazer b. Muhammed el-Fâryâbî Ebu Kuteybe, Dâru Tayyibe, 2006.

³⁰ el-Mü'minûn, 23/24-25; el-Kamer, 54/23-24.

özellikle ticarî konularda haksızlığa uğrayanlara yardım etmek amacıyla yapılan **Hilfû'l-Fudûl** antlaşması önemli bir girişimdir.³¹

Kabile üyeleri genelde komutanlar, kahinler, ve şairlerden seçkin ve hür üyelerden oluşurdu. Bunların haricinde kadınlar, çocuklar yaşlı ve gençler de kabilenin diğer üyelerini temsil ederdi.³² Hürlerin yanında Arap toplumunun diğer önemli bir toplumsal sınıfı kölelerdi. Hemen hemen her ailenin bir kölesi ve cariyesi vardı. Köleler tıpkı bir meta gibi pazarda alınıp satılır ve miras olarak verasetçilerine geçerdi. Kölelerin bir diyeti olmazdı çünkü sahibinin malıydı. Efendisinin her işini yapmak gibi zorunlulukları vardı. Gerekğinde cariyeye sahibiyile karı-koca ilişkisi içine girer ve çocuk edinebilirdi. Kölenin hürriyetine kavuşması hemen hemen imkansızdı ve ömür boyu köle kalabilirlerdi.³³

Hicazda genelde çok eşlilik yaygın olup imkanları olan erkek için sayı sınırı olmadan 10 kadına kadar evli olan erkeklerden söz edilmekte ve bunların çoğunun Tâif'teki Sakif kabilesinden olduğu dikkat çekmektedir.³⁴ Câhiliye döneminde kadının aşağılandığı ve kız çocuklarının diri diri gömüldüğüne dair rivayetlerin Arap toplumunun tamamında değil daha çok bu uygulamanın Temim ve Esed kabileleri arasında yaygın olduğundan bahsedilir.³⁵ Hz. Peygamber'in halaları, Ebu Süfyân'ın hanımı Hind ve Hz. Hatice'nin ticaret ve iffetleri Araplarda kadınların hepsinin aşağılanmadığına ve ikinci sınıf muamelesi yapılmadığına dair açık örnekler olduğunu görüyoruz.³⁶

³¹ İbn Hişâm **a.g.e.**, C. I, s. 133-134; Muhammed Hamidullah, "Hilfû'l-fudûl", **DİA**, C. XVIII, s. 31-32. Erdemliler Cemiyeti denilen Hz. Muhammed'in 20 yaşlarında katıldığı Kureyş'ten bazı kabileler Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde toplanarak "Yemeğ'e davet ettiler. Hâşimoğulları, Esed b. Abdüluzzâ, Zühre b. Kilab ve Teym b. Mürre toplandılar. Mekke'de yerli-yabancı kim olursa olsun zulme uğrayan kim varsa yardım edilecek, zalimden hakkı alınacak ve sahibine teslim edilecekti. Bu anlaşmaya "**Hilfu'l-Fudûl**" adını verdiler.

³² Abdülmün'im Haffâcî, **el-Hayâtü'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili**, Dârü'l-Vefâ, İskenderiyye, 2004, s. 38.

³³ Mahmud Arefe Mahmud, **a.g.e.**, s. 54.

³⁴ Bkz. Adnan Demircan, "Câhiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", **İSTEM**, (Yıl:1, sy: 2, 2003), s. 9-32.

³⁵ Muhammed Abdülmün'im, **el-Hayâtü'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili**, Beyrut, 1992, s. 41.

³⁶ İsrail Balcı, **Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2015, s. 34.

4.2. Ekonomik Hayat

Hicaz'ın ekonomik durumu kabilelerin yaşayış tarzı ve yörenin iklim şartlarına bağlı olarak değişiklik göstermekteydi. İklimin ve coğrafi imkanların el verdiği ölçüde ziraat ve hayvancılık yapıldığı, bu imkanlara sahip olmayan yerlerde geçim kaynağı ticarete dayanmaktaydı. Kurak ve çöllerde yaşayanlar daha çok hayvancılıkla uğraşırken kısmen tarım ve ticaretle uğraşanlar da vardı.³⁷ Kur'an-ı Kerim Mekke'yi verimsiz bir vadi³⁸ olarak belirtirken Mescid-i Harâm ve çevresinin kast edildiği Mekkî ayetlerde tahıllar, üzüm, zeytin, sebzeler ve zeytinliklerden bahsedilir. Ayetler muhatabları olan Mekkelilerin ziraat yaptıkları ve bildikleri konusunda bize kaynaklık ediyor.³⁹ Tarım ürünleri Arabistan'da özellikle Hicaz'da önemli geçim kaynakları arasında yer almaktadır. Düzenli yağış alan tarıma elverişli yerler olan Tâif, Medine, Hayber ve Necid tarımın yapıldığı önemli şehirlerdir. Mekke'nin tarımsal ürünleri genelde Tâif'ten karşılanırdı. Kureyşli önemli kişilerin bağ, bahçe ve tarlaları Tâif'te bulunmaktaydı.⁴⁰ Tâif dericilik bakımından bölge ekonomisi için de önemli bir şehir olup rivayetlerde deri tabakalanması sonucu ortaya çıkan atıkların şehre ait Vaht vadisindende akan sulara karışması ve dayanılmaz kokulara sebep olması sonucu çevreye büyük zararlar verdiği nakledilir.⁴¹

Hiz. İbrahim, Hiz. İsmail ve annesi Hacer'i Mekke'ye getirdiğinde “*Allah'a ve ahiret gününe inanları türlü türlü ürünlerle rızıklandırması*”⁴² için duada bulunmuştu. Bu da tarımın kısmi olarak da olsa Mekke civarlarında yapıldığını ve muhatapların

³⁷ Mehmet Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006, s. 27- 30.

³⁸ İbrahim, 14/37.

³⁹ Abese, 80/26-27, 28, 30, 31.

⁴⁰ Abdulmuttalib'in Tâif'te arsası ve su kuyusu, Abbas b. Abdilmuttalib'in de üzüm bağı bulunmaktaydı. Abbas b. Abdilmuttalib burdan getirdiği üzümleri zemzem ile karıştırıp hacılara dağıtıyordu. Geniş bilgi için bkz. Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed el-Ezrakî (ö. 250/864 [?]), **Ahbâru Mekke mâ câe fihâ mine'l Asâr**, thk. Rüşdi es-Salih Melhas, Mektebetü's Sekâfe, C. I, s. 112. Hz Peygamber (sav)'in İslâm'a davet ve Kureyş'lilerin eziyetinden bunalinca sığınacak bir şehir olarak Tâif'e gittiğinde karşılaştığı eziyet sonrasında Rebîa b. Abdişemsoğulların üzüm bağına sığınması gibi rivayetler Tâifin üzüm vs. tarım ürünleri ile bölgenin en önemli tarım şehri olduğunu göstermektedir. Bkz. İbn Hişâm, **a.g.e.**, s. 364-366.

⁴¹ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzûrî (ö. 279/892-93), **Fütûhu'l-Büldân**, Thk. Necîb Mâcidî, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 2008, s. 57-58.

⁴² el-Bakara, 2/126.

da bunu bildiğine delalet eder.⁴³ Hayvancılık Hicaz'da ekonomik kaynak için büyük önem arz etmekteydi. Özellikle deve sayısı bölgede zenginliğin ölçüsü kabul edilirdi. Diyet ve mehir için de ölçü birimi olarak kullanılırdı.

Hicaz bölgesinde Araplarca kutsal sayılan Mescid-i Harâm'ın Mekke'de bulunması sakinleri olan Kureyşlilere önemli ekonomik imkanlar sağlamıştır. Özellikle hac mevsimlerinde kurulan çarşıların bitiş tarihinden sonra hac merasimlerinin başlaması Mekke ehli için kazanç kapısı olmuştur.⁴⁴ Güney Araplarının ticaret yollarının değişmesi, Yemen'in Habeşistan'ı istila etmesi, Me'rib barajının yıkılması, politik huzursuzlukların ortaya çıkması, ekonomik ve siyasi durumun kötüleşmesi gibi gelişmeler Hicaz bölgesinde özellikle de Mekke'de ticarî hareketin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bundan dolayı Hicazlılar Habeş ve Yemen tâcirlerinden temin ettikleri malları doğrudan Şam, Mısır ve İran pazarlarına satmaya başladılar. Mekke'nin farklı konumu kuzey-güney ana hattı üzerinde olması Kâbe ile haram ayların oluşturduğu emniyet ve serbestlik Hicazı ticaret merkezi haline getirmişti.⁴⁵ Böylelikle Hicaz, Şam diyarıyla Akdenizi, Yemen'i, Habeşistan'ı, Somali'yi ve Hint Okyanusu'na bakan diğer sahilleri bağlayan bir köprü haline geldi.⁴⁶

Mekke'yi yıllar süren kıtlık vurduğunda Hz. Peygamber'in dedesi Hâşim b. Abdimenâf beraberindeki mallarla çıkıp Şam bölgesine gitmiş buradaki kabile şefleri ve valilerle görüşmüş, ülkesine girebilmek için kendilerinden bir güvence yazmasını talep etmiştir. Bunun üzerine isteği yerine getirilmiş ve Bizans hükümdarı Kureyş tüccarlarının ülkesine girmelerine izin veren bir güvence yazmıştır. Hâşim bunu almış ve Şam yolunda geçtiği her kabilenin bölgesinden geçerek kabile başkanlarından icazet almıştır.⁴⁷ Bu antlaşmayla kendi topraklarında ticaret yollarının

⁴³ Muhammed İzzet Derveze, **Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, çev. Mehmet Yolcu, Yarı Yayınılık, İstanbul, 1998, C. I, s. 27.

⁴⁴ İsrail Balcı, **a.g.e.**, s. 46-47. Fil Vak'asından sonra Ahmesi sınıfın ortaya çıkması, Kâbeye gelen ziyaretçilerin elbise, yeme ve içme ihtiyaçlarını Harem'den karşılamaları, hums kuralı ve arkasında Ukâz çarşısının kuruluşunda Mescidi Haramın katkısı konusunda geniş bilgi için bkz. Recep Uslu, "Hums", **DİA**, C. XVIII, s. 364-365.

⁴⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Hicâz", **DİA**, C. XVII, s. 432-437.

⁴⁶ Burhaneddin Dehlevî, **Cezîretü'l-Arabiyye Kable'l-İslâm**, Dârü'l-Farabi, Beyrut-1991, C. I, s. 130.

⁴⁷ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 42; Muhammed Hamidullah, **el-İlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi**

güvenliğini teminat altına aldı. Kureyş'in Yemen'e ve Şam'a yaptığı yaz ve kış yolculuklarını gerçekleştiren de Hâşim olmuştur.⁴⁸

Böylece Mekke Abdümenâf oğulları Hâşim ve kardeşleri sayesinde dışarıya karşı izole olma durumunu kırmış ve Kureyş kabilesi nüfuz sahibi kimseler haline gelmiştir. Hâşim, Romalı Şam yöneticileriyle antlaşma yaparken, Abdüşşems de Yemenlilerle antlaşma yapmıştır.⁴⁹ Böylece Mekke'nin çıkarları büyük devletlerin garantisiyle ve ilişkileriyle güçlü hale getirilmiş oldu. Hâşim çevre kabilelerin desteğini sağlamak için onların yöneticileriyle antlaşmalar gerçekleştirmiş, Kureyşliler bu antlaşmalar neticesinde kendilerine garanti veren kabilelerin mallarını istedikleri pazarlara ulaştırıp satışını yaparak ve hiçbir komisyon ya da vergi almadan anaparalarını teslim ediyordu.

Bu antlaşmalar sayesinde câhiliye Arsları çok büyük servetlere sahip oldular. Kaynaklarda Ebu Süfyân, Velid b. Muğire, Abdullah b. Ömer b. Ebî Rebia, Ümeyye b. Halef gibi isimler ticaret yoluyla zengin olan büyük tüccarlar olarak zikredilmektedir.⁵⁰

Bu antlaşmalarla Hz. Peygamberin dedelerinin zenginleştiği ve Hâşim'in elde ettiği kazancı cömert karakterli oluşundan hacılara ve hatta kabile üyelerine dağıttığı rivayet edilir.⁵¹

Bu antlaşmalar Kureyş aşiretlerini Mekke'de sosyal ve ekonomik dayanışmayı hedefleyen bir yardımlaşmaya itmiştir. Ancak, çıkar ve hedef çatışmasından arınmış Mekkeliler, kendileri için istikrar ve gelir sağlamayı

Diplomatik Münasebetleri, çev. İsmâil Cerrahoğlu, Ankara, 1962, s. 216, Hâşim'in aynı amaçlarla Habeşistan kralı Necâşi'ye gittiğini ve antlaşma yaptığını ve kardeşi Adüşşems'in de bu antlaşmayı yenilediği rivayet edilir. Hâşim'in dışında diğer kardeşlerinden Muttalib'in Yemen'e ve Nevfel'in de Şam'a giderek benzer sözleşmeler yaptığı rivayet edilir. Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. 1, s. 75; İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 43.

⁴⁸ İbn Habîb, **el-Münemmak fî Ahbari Kureyş**, thk. Mustafa Muhammed Zehebi, Kahire Dârü'l-Hadis, 1985, s. 187-188.

⁴⁹ Cevâd Ali, **el-Mufasssal fî Târîhi-Arab Kable'l-İslâm**, C. I-X, Beyrut, 1993, C. IV, s. 301.

⁵⁰ Ahmed Emin, **Fecrü'l-İslâm**, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, s. 25-26.

⁵¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişam b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, y.y., thk. Mustafa Sakva v.d., Dârü'l Fikr Byrut t.y., C. 1, s. 89; Ebû'l-Kasım Abdurrahân b. Abdillâh b. Ahmed b. Has'amî es-Süheylî, **er-Ravzü'l-Ünûf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm**, C. I-VII, thk. Abdurrahman Vekil, Kahire, 1967, C. II, s. 65-84.

hedefleyen teminatların içeriğine uygun tam bir dayanışma kurumu tesis edebildiler mi? Mekke ehli daha sağlam ilişkilere sahip olmak adına birçok kabileyle akrabalık bağları kurmuştur. Bunu da yöneticilik yetenekleri ve siyasi cesaretleri ile sağlamışlardır. Tüccarlıktan dolayı emniyetin önemini farketmişler ve barışa özel ehemmiyet vermişlerlerdir. Doğruluk, güvenilirlik, vefa, mazlumlara yardım ve zalimlere karşı çıkma özellikleriyle tanınmışlardır. Buna ek olarak da Mekke uzun bir süre için çevre kabilelerin yönetim merkezi rolünü üstlenmiştir. İçlerinde zengin ve fakir gruplar ortaya çıkmıştır. Bu durum kabile toplumunun kökten ayrışmasında etkili bir unsur olmuştur. Kureyş'in kabileleri büyümüş, malları ise çoğalmış, büyük Bedir olayından⁵² bahsedilirken Ebû Süfyân'ın, bu kabilelerle Kureyş aşiretlerinin çoğunun mallarını taşıdığı belirtilmektedir. Bu da yukarıdaki sorunun cevabı olarak, ticarî esaslar üzerine kurulu yeni bir sosyal dayanışmanın ortaya çıktığının kanıtıdır. Sonrasında ise Mutayyibûn gibi muhtelif birliktelikler oluşmuştur.⁵³

Câhiliye döneminde bayram kutlamaları ve eğlence münasebetleri hayatın önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Güzel elbiseler giyinip toplantı yerlerinde buluşmak, çalgı ve müzikli eğlencelere katılmak, şiir atışmalarında kabilelerin ve liderlerin kahramanlık hikayeleri serd edilirdi. Kaynaklarda bu merasimlerde şiir yarışmaları, at yarışları düzenlendiği ve çocukların kendi aralarında oynadıkları gibi rivayetler yer almaktadır.⁵⁴

4.3. Dini Hayat

Arap toplumunda İslâm öncesi Yahûdîlik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Sâbîlik, Hanîflik ve putperstlik gibi dinler yaygın haldeydi. Filistin'den göç edip Suriye ile Hicaz arasındaki bölgelere yerleşen Yahûdîler vesilesiyle Yesrib'e kadar uzanan bir alana Yahûdîlik girmiş bulunmaktaydı. Yesrib'e yakın bölgeler olan Hayber, Vâdi'l-

⁵² Ebû Muhammed Cemaleddin Abdûlmelik b. Hişâm, **es-Siretü'n-Nebeviyye**, thk. İbrahim el Ebyari, Abdul Hafız Şelebi, Matbaa el Babi el Halebi, Kahire, 1955, s. 257.

⁵³ Hilfû'l-Mutayyebîn: Aynı görüş etrafında sonucu ne olursa olsun birbirini desteklemek üzere yemin eden Abdümenâfoğulların oluşturduğu (Hilfû'l mütayyibin) topluluğuna denilir. bkz. Hüseyin Algül, "Hilfû'l-Mutayyebîn", **DİA**, C. XVIII, s. 33.

⁵⁴ Âlûsî, **a.g.e.**, C. I, s. 344-366. Zâtü Envât olarak bilinen yerde büyük bir ağaç etrafında toplanıp coşkulu kutlamalarla yılın belli zamanlarında yapılırdı. Aynı zamanda Buvâne'deki tapınak ziyaretleri için toplanan kalabıkların bayram havasında kutlamalar ve etkinlikler yapmaları gibi...bkz. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, **Ahbâru Mekke**, thk. Abdûlmelik b. Abdillâh b. Dehiş, Mektebetü'l-Esed, 2003, s. 203.

Kurâ'ya sayısı azımsanmayacak kadar Yahûdî yerleştiğini görmekteyiz. Daha sonra Yahûdilik tüccarlar vasıtasıyla Yemen'de de yayılmıştır.⁵⁵

Yahûdîlikten sonra Arap yarımadasında yayılan din Hristiyanlıktır. Kuzey Arabistanda Hristiyanlık Hîre ve Gassâni Araplar arasında yayılırken, güneyde Habeşliler vasıtasıyla Yemen üzerinden Necran, Hristiyanlığın merkezi haline gelmiştir.⁵⁶

Sâbiîlik inancı Arap yarımadasında az da olsa karşılaşılan inançlardandır. Hristiyanlığa, Yahûdiliğe, İranlılara ait dini düşüncenin karışımından meydana gelen Sâbiîlik, Kur'an da “Şüphesiz, inananlar (Müslümanlar) ile Yahûdiler, Hristiyanlar ve Sâbiîlerden (her bir grubun kendi şeriatında) Allah'a ve Âhiret gününe inanan ve salih ameller işleyenler için rableri katında mükafat vardır; onlar korkuya uğramayacaklar, mahzun da olmayacaklardır” diye hükmedilmiştir.⁵⁷ Sâbiî inancında yıldızlara ve güneşe tapma ve onlar adına put yapıp ibadet etmek suretiyle putperest bir inanca dönüşmüştür. Araplarda Benî Kays, Benî Esed, Benî Tay gibi kabileler bu inanca sahip olmuştur. Bazı müfessirler Sâbiîlerin Hz. Nûh'un dini üzere olduğunu ifade ediyorlar.⁵⁸

Putperestlik İslâm'ın doğuşunda Hicaz'a has ve Arap yarımadasının en yaygın din anlayışıydı. Özellikle Huzâalılar zamanında kabile reislerinden Amr b. Luhay ticaret amacıyla gittiği Şam bölgesinden onların puta tapıcılığından etkilenererek Hübel adında bir putu getirerek Kâbe'ye yerleştirip halkından tapmalarını istemişti. Zamanla bu petperest halk sayıları 360'a varan putla Kâbe'yi doldurmuştur. Safa tepesine İsâf, Merve tepesine Nâile isimlerini verdikleri putları yerleştirmişler. Medine civarında yaşayanlar Menât ve Tâif'te yaşayan Sakîf kabilesi de Lât ismini

⁵⁵ Yemen hakimi Zû Nüvâs Yahûdiliğe geçtikten sonra halkına Hristiyanlığı bırakıp Yahûdiliğe geçmeleri için baskı uygulamıştı. Yahûdilerin kendilerini üstün ırk görmeleri ve bedevi hayat şartlarına uymamaları yüzünden Yahûdilik bu bölgede yayılma imkanı bulamamıştı. bkz., İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 37-38.

⁵⁶ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VI, s. 237, VI, s. 582. Güney Arabistan'da Hristiyanlık hedeflendiği noktaya vardiktan sonra Hicâz'ı da Hristiyanlaştırmak için Ebrehe vasıtasıyla Mekke üzerine büyük bir ordu gönderen Yemenli Hristiyanlar hedeflerine ulaşamadılar dolayısıyla Hicâz'ın merkezinde Mekke Medine ve Tâif'te Hristiyanlık yayılma imkanı bulamamıştı. bkz. İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 44- 57.

⁵⁷ el-Bakara, 2/62.

⁵⁸ Şemsettin Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar**, İstanbul, 1991, s. 83-86; bk. Derveze, **a.g.e.**, C. I, s. 387-392.

verdikleri putlara tapmışlardır.⁵⁹ Kur'ân'ı Kerim'de Vedd, Nesr, Yeğus ve Nesr⁶⁰ putlarının adı geçmektedir. Kur'ân'da ve tarihi kaynaklarda belirtildiği gibi put sayısının fazla olması her ailenin, kabilenin kendine has putları olduğunu göstermektedir. Fakat puta tapan bu insanların ortak bir inanç anlayışı olmamıştır. Dolayısıyla bazıları hiçbir tanrıya inanmazken⁶¹ bazıları âlemin ilâhı ve yaratıcısının Allah olduğuna inanırdı.⁶² Bazıları Allah'ı tanıma, dirilme ve hesap vermeyi kabul etmekle birlikte dünyevî hedeflerle putlar edinirlerdi.⁶³ İslâm öncesi Hicaz'da hac esnasında müşriklerin okudukları telbiyede “Buyur Allah'ım buyur. Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da senin hükmündedir, sen ise ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin”.⁶⁴ Allah'a ortak koştukları görülüyor. Putlardan yardım istemeleri, fal oklarıyla sorunlarını çözmeye çalıştıkları ve bunları dini bir görev olarak yapıyorlardı. Nitekim bu ibadetlerin yapıldığı mekan ise Hübel putunun bulunduğu yerdir. Hz. Peygamberin dedesi Abdülmuttalib, Allah'a vermiş olduğu va'di icabı oğullarından kurban kesileceğini tesbit için Hübel putunun önünde fal oku çekirtmiştir.⁶⁵

Hicaz'da putlara tapmayan, Câhili örf adetlerden kendilerini koruyan, putlar adına kesilen kurban etlerini yemeyen, ferdi olarak dini hayatlarını yaşayan hanîf denilen az sayıda kişiler de mevcuttu. Kaynaklarda bu şahıslara örnek olarak Varaka b. Nevfel, Amr b. Nüfeyl, Ümeyye b. Ebû Salt... gibi şahısların isimleri verilmektedir.⁶⁶

5. Hicaz

Sözlükte iki şeyi birbirinden ayıran, sınır, engel manasına gelen Hicaz

⁵⁹ Ebu'l-Münzir Hâşim b. Muhammed b. Saib, **Putlar Kitabı**, çev. Beyza Düşengen, Ankara, 1969, s. 26; İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 79.

⁶⁰ “(Müşrikler) şöyle dediler: Sakın ilâhlarımızı bırakmayın. Hele hele Vedd'i Süvâ'i Yeğus'u Ye'uk'u ve Nesr'i hiç bırakmayın” (Nuh, 71/23).

⁶¹ Hayat ancak bu dünya hayatımızdır. Yaşarsınız ve ölürüz...el-Mâide, 5/83.

⁶² Andolsun ki onlara: Gökleri ve yeri yaratan, güneşi buyruğu altında tutan kimdir? Diye sorarsan, Şüphesiz Allah'tır derler...el-Ankebût, 29/ 61.

⁶³ İbnü'l-Kelbî, **a.g.e.**, s. 39; Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VI, s. 61-82; 229-290; el-En'am, 6/29, Hûd, 11/7, en-Nahl, 16/38.

⁶⁴ Müslim, “İman”, 5.

⁶⁵ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VI, s. 196-210.

⁶⁶ İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, 237-239; İbn Sa'd, **Kitâbü't-Tabakâtü'l-Kebîr**, C. I, s. 161-162; Buhârî, “Menâkıbu'l-Ensâr”, 24.

Arabistan'ın önemli bir bölgesi olarak bilinir. Hicazın coğrafi konumu hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş: Tihâme ile Necid, Yemâme ile Arûz; Yemen ile Necid Yemen ile Şam ve Necid ile Srât dağları gibi yerlere denilmekte⁶⁷, diğer bir görüşe göre: Hicaz'ın sınırı Nefra madeninden Medine'ye kadardır. Medine'nin yarısı Hicazî diğer yarısı ise Tihâme bölgesidir. Batn-ı Nahle de Hicazî'dir yanı başında ise Esved adında bir dağ bulunmaktadır. Bunun yarısı Hicazî diğer yarısı ise Necdî'dir. İbn Şebbe, Medine'nin Hicazî olduğunu zikretmiştir.⁶⁸ Hicaz bazılarına göre ise sabit sınırları olmayan dalgalanma gösteren bazen de muğlâk bir coğrafi terim olarak kalmıştır. Bir veya birden çok yöreyle özdeşleşmiş, farklı zamanlarda özellikleri değişim göstermiştir. Bundan dolayı Arap coğrafyacıları bu bölgenin sınırlarını belirlemede zorlanmışlardır.⁶⁹

Bölgenin derin tarihi geçmişi ve Hicazı meşhur kılan önemli üç şehri; Mekke, Medine ve Tâif'tir. Bunların dışında irili ufaklı yerleşim yerleri bulunmakta ve göçebe olarak kendilerine ait yerlerde gezen kabileler de oldukça çoktur.⁷⁰ Yükseklik, iklim ve bitkisel yaşam bakımından her bir bölümün kendine has özellikleri bulunmaktadır. Hicaz'ın Güney'den Kuzey'e uzunluğu yaklaşık olarak 700 mile ulaşmaktadır⁷¹. Yükseklik ortalaması deniz seviyesinin 900 metre üstündedir. Kuzey'e yöneldikçe de yüksekliği azalmaktadır, en yüksek bölümüne ise Serât adı verilir⁷². Bu coğrafi görünüş bölge içinde düz araziler, vadiler, alçak kısımlar ve çöller şeklinde yan yana farklı alanlar oluşturmakta dolayısıyla kurak ve verimsiz arazilerin bol olduğu yer şeklinde tarif edilmektedir.⁷³ Bunun için bölgede farklı ve çeşitli iklimler görünmektedir. Kışın en soğuk şehri Tâif'tir. Hicaz'ın her yerinde kuraklık hakim olup yağmurlar az ve sonbaharda görülür. Bazı bölgeleri yüksek

⁶⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Hicaz", **DİA**, C. XVII, s. 432.

⁶⁸ Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (ö. 262/876), **Târîhu'l-Medîneti'l Münevvere**, C. I-IV, 1. bsk, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996, C. I, s. 46

⁶⁹ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229), **Mu'cemü'l Büldân**, C. I-V, thk. Ferîd Abdulazîz el-Cündî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2011, C. II, s. 218-219.

⁷⁰ Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları", **Câhiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)** 13-15 Nisan 2007, Konya, s. 39-98.

⁷¹ Hafız Vahbe, **20.yy. Arap Yarımadası**, Dârü'l-Âfâki'l-Arabiye, 1965, s. 4.

⁷² Yâkut, **a.g.e.**, C. IV, s. 171.

⁷³ Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956), **Mürûcü'z-Zeheb**, Da'rul-Hicre, 1409 H, C. II, s. 62.

olmasına karşı Hicaz'ın ikliminde büyük bir değişiklik görülmemektedir. Genellikle de Tihâme'nin sıcaklık ve neminin etkisinde kalmıştır. Çölün basıncı ve kuraklığı doğal üretimine de yansımıştır. Tarım için verimli olan topraklar bazı bölgelerde çok azken, bazı bölgelerde hiç bulunmamaktadır.⁷⁴

Hicaz bölgesinin zikredilmesi gereken önemli kısmı dağlarıdır çünkü burada tedricen yükselen ve zaman zaman 2000 metreye ulaşan dağ silsileleri vardır. Serât dağ silsilesi kuzeyde Şam'dan, güneyde Yemen ortalarına kadar uzanan ve Arap yarımadasının omurgası durumundadır. Bununla birlikte Mekke ve Medine şehirlerini çevreleyen başka dağlar da mevcuttur. Hicaz'da bulunan geniş vadilerden en önemlileri İdam Vadisi (günümüzde Vâdilhamd diye isimlendirilir)⁷⁵ ve hac yolu üzerinde bulunan, verimli toprağı ve hurmalıkları olan meşhur Vadissafrâ'dır. Hicaz üç farklı bölgeye ayrılır; Tâif, Mekke ve Cidde. Tâif diğer bölgelere nazaran daha yüksek ve dağlık, dolayısıyla toprakları da tarıma elverişli yerlerdir.⁷⁶

Hicaz coğrafi açıdan farklı özellikte toprak yapılarına sahiptir. Vadiler, çöller ve dağlar yan yana bulunur dolayısıyla iklimi kuru ve sıcaktır. Kıyı ovası ve dağlık kesimlerinde farklı iki iklim hakim olup bitki yapısı susuzluğa ve kuraklığa dayanıklı bitkilerden meydana gelmiştir.⁷⁷

Hicaz tarihin ilk dönemlerinde Şam ile Yemen'i birbirine bağlayan o günkü ticaret yolunun merkezi konumdaydı. Bu arazi tipi doğal bir şekilde sakinlerinin yaşamına ve geçim hallerine yansımıştır. Güzel ve elverişli bir iklime sahip olan Tâif bölgesinde doğal olarak tarımcı bir topluluk oluşmuş ve burası Mekke ehlinin yazlığı olarak kullanılmıştır. el-Makdisî'nin belirttiğine göre Tâif, Şam havasına ve serin sulara sahiptir.⁷⁸ Bu nedenle Mekke'nin sert havasına alternatif olmuştur.⁷⁹

⁷⁴ Şükran Harbuti, **Sütûrun Mensiyye fi Tarihi'l-Hicaz: el-Hayâtü'l-İctimâyye fi'l-Hicaz Kabli Zuhûri'l-İslâm**, Dârü Müessetü Reslan, 2009, s. 41.

⁷⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Hicâz", **DİA**, C. II, s. 48.

⁷⁶ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. IV, s. 113-347.

⁷⁷ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. IV, s. 225-230.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî (ö. 390/1000), **Kitâbü Ahseni't Tekâsım fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, Mektebetu Medbuli, Kahire 1991, s. 79.

⁷⁹ Şükran Harbuti, **a.g.e.**, s. 42; Mahmut Kelpetin, "İslâm'dan Önce Tâif", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı 54, Haziran 2018, s. 82.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİCAZ ÇARŞILARI VE HZ. MUHAMMED'İN RİSALETEN ÖNCE ÇARŞILARDA VARLIĞI

1.1.Hicaz'da Ticaret ve Mekke'nin Önemi

Araplar pazar, panayır ve çarşı anlamına gelen “suk” kelimesini kullanırlardı. Suk “sevk” mastarından çekip getirmek, göndermek anlamlarına gelir. Yani ticaret mallarının getirilip, götürüldüğü, sevk ve idaresinin yapıldığı yer anlamına geldiği gibi her çeşit ticaret mallarının alınıp satıldığı mekân anlamında da kullanılmıştır.⁸⁰ Kur’ân-ı Kerim’de Hicaz (kasıt Mekke’dir)’ın ticarî hayatına atıfta bulunan ayetleri tarihi gerçekleri göz önünde bulundurarak okumak ayetleri daha anlaşılır hale getirir. *“Sebe’ halkı ile bereketlendirdiğimiz kentler arasına (her biri diğerinden) görülen kentler oluşturduk. Oralarda gidiş-gelişi belirledik (seyahati kolaylaştırdık) ve onlara da şöyle dedik “oralarda gece ve gündüz güvenlik içinde dolaşın”*⁸¹ ayetteki kentlerin Şam ve Kudüs’teki; ve Kureyş sûresinde yaz kış yolculuğu ile de Yemen-Suriye ve Yemen-Irak arasındaki ticarî faaliyetlere işaretler içermektedir.⁸²

Hicaz’ın Arap yarımadası içerisinde ticaret yolları üzerinde olması bölgenin ticaretini kolaylaştırmıştır. Uluslararası ticaret yollarının (Tâif-Mekke ve Yemen-Şam) ve Hint’ten ve Güney Asya’dan gelen deniz yolunun Hicaz üzerinden geçmesi, bölgeye uluslararası ticarete katılma avantajı sağlamıştır. Hicaz bu yönüyle Akdeniz’i Yemen, Habeşistan, Doğu Afrika bölgelerine ve Hint Okyanusuna bağlayan önemli bir köprü görevi üslenmiştir.⁸³ Kusay ile birlikteliğini sağlayan Kureyşlilerin yerleşik hayata geçişleri, Hicaz’ın bölgeden geçen ticarî kervanların merkezinde olması ve Mekke’ye hac ziyareti için gelen hacıların oluşturduğu ticaret kabileleri bölgeye önemli kazançlar elde ettirmiş ve adını duyurmaya sebep

⁸⁰ İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, C. I-XV, (thk. Emin Muhammed Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî), Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l Arabî, Beyrut 1999, C. VI, s. 436; Muhammed İsmail İbrahim, **Mu'cemü'l-Elfâz ve'l-A'lâmi'l-Kur'aniyye**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1998, s. 258-259.

⁸¹ Sebe', 34/18.

⁸² Muhammed Fatih Duman, **Kureyş Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı**, Şırnak Üniversitesi Yayınları, yy., 2017, s. 304-305,

⁸³ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, C. I-II, İstanbul, 1990, C. II, s. 941.

olmuştur.⁸⁴

İlk çağlarda Arap yarımadası dahil Hicaz'ın ticareti Yemenliler'in elindeydi. Daha sonraları Yemenlilerin gerilemesi üzerine Milâdî I. yüzyılda Hicazlılar ticareti ellerine aldılar. Habeş ve Yemen tâcirlerin getirdikleri malları alıp Şam'a, Mısır'a ve hatta Hîreliler'in elinde bulunan İran pazarlarına mallar satmaya başladılar. Hicaz komşuları olan Yemâme, Habeşistan, Yemen ve Suriye ile eskiden var olan ticaretini arttırmış ve sıkı ticarî bağlar kurmuştur.⁸⁵

İslâm öncesi dönemde Arapların bir kısmı ticaretle uğraşmıştır. Bunun en önemli nedeni, bulundukları bölgenin tarım yapmaya elverişli olmamasıdır. Hicaz bölgesi ve özellikle Mekke bu ticaretin merkezini oluşturmaktadır. Hicaz, Arap ticareti ve dünya ticaretinde önemli bir yer tutmaktaydı. Hicaz, bir bölgeden diğerine mallarla geçilen ticarî istasyonlarla çevriliydi. Bir yandan Roma imparatorluğu diğer yandan İran imparatorluğu, bir tarafta Arap Adasının Güney krallıkları, diğer tarafta ise Yemen ve Habeşistan bulunuyordu. Bundan dolayı dünya ticaretinde alternatifi olmayan bir güzergâhı temsil ediyordu. Özellikle Mekke, İslâm öncesinde coğrafi konumu, ticarî bir merkez olması hasebiyle Roma, Bizans, İran ve Habeş hükümdarlarının dikkatini çekmiş ve şehri hâkimiyetlerine almak için teşebbüslerde bulunmuşlardır. Çünkü Arap yarımadasını ekonomik ve siyasî açıdan kontrol etmenin yolu Mekke'ye hâkim olmaktan geçiyordu. Mekke'nin merkezî bir yerde olması ve hac ibadetinin burada yapılması, dışarıdaki düşmanlarını kıskançlığa sürüklemiş ve alternatif mekânlar oluşturmaya yöneltmiştir. Bunun için San'a'da kilise yapan Habeş ve Yemen valisi Eberehe'nin, Mekke'ye giden ziyaretini engelleyemedikleri için Kâbe'yi yıkmaya yönelik başarısız girişimi sonunda Kureyş kabilesinin Arap yarımadasındaki nüfuz ve itibarı artmıştır. Mekke'nin en güvenilir yer olması, Ümmü'l-Kura olması, oligarşik bir yapıya sahip olması, okuma yazmanın diğer yerlere göre daha fazla olması, uluslararası ticarî kervanın geçiş yeri olması vb. nedenlerle Mekke ve çarşıları Hicaz ticaretinde önemli rol oynamıştır. Mekke ehli ithal ettikleri ürünleri sadece kendi içinde tüketmek için uğraşmamış, aynı zamanda

⁸⁴ Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 310-311.

⁸⁵ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Hicaz", **DİA**, C. XVII, s. 432-437.

Afrika sahillerine satmaya da çalışmışlardır.⁸⁶

Hicaz'da ve Mekke çevresinde diğer pazarlar arasında önemli bir yeri olan mevsimlik pazarlar da bulunuyordu. Arap malları ve başka mallar bu pazarları her cihetten dolduruyordu. Sadece bununla kalmayıp kültürel ve edebi değerler, siyasi erk, toplumsal adetler, gelenekler ve örfler de buralarda temsil edilmekteydi. Hicaz ve pazarları, dinî, siyasî, toplumsal etkisinin yanı sıra lehçelerin değişimi ve ortak genel lehçenin de diğer bölgelerde kullanılmasını etkilemiştir ki bu da Kureyş lehçesi olmuştur.⁸⁷

Çarşılara geçmeden önce el-Îlâf, Kış ve Yaz Seferi (Rihletuş şita ve's-sayf) ve ticarî kervanların uğradığı mekânlardan (istasyonlardan) bahsetmek gerekir.

1.2. el-Îlâf Antlaşması ve Kureyş'in Kazandığı Statü

Sözlükte “ahid, antlaşma, isteğe göre verilen berat, ülfet”⁸⁸ gibi manalara gelen îlâf kelimesi e-l-f kökünden türemiştir. Bu kelime ifal ve müfâale bablarından mastar olup “ülfet etmek ve antlaşma yapmak” manalarına da geldiği söylenmektedir. Müteaddi bir fiil olarak “iki kişi arasında dostluk kurmak” anlamında kullananlar da vardır. Fakat bu fiilin ifal babından gelip “alıştırmak” manasının yaygınlık kazanmış olduğu ileri sürülse de müfâale babının mastarı olarak “antlaşma” manasının daha isabetli olduğu kabul görmüştür.⁸⁹ Îlâf kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de, Kureyşliler'e güvenliğin ve maddi imkanların ancak Allah'ın bir lütfu ve Kâbe'nin bereketi sayesinde kendilerine verildiği hatırlatılmaktadır. Bundan dolayı Îlâf sûresi denilmiştir. Tarih kaynaklarımızda Îlâf yerine “hilf, ahd, emân, habl ve ısmâ” gibi kelimelerinin kullandığını görmekteyiz.⁹⁰

Hâşim kışın Yemen ve Habeşistan'a yazın ise Şâm ve Gazze olmak üzere iki

⁸⁶ Neşet Çağatay, **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957, s. 139-142; Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 310-311.

⁸⁷ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. VI, s. 112, 265; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. I-XXIII, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut, 1985, C. II, s. 566.

⁸⁸ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C. I, s. 107-109.

⁸⁹ Geniş bilgi için bkz. Elmalı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, C. I-VIII, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1993, C. VII. s. 6156-6157; Taberî, **a.g.e.**, C. XXIV, s. 645-655.

⁹⁰ Muhammed Hamîdullah, “Îlâf”, **DİA**, C. XXII, s. 63-64.

ticarî yolculuğun mimarı olan kişidir.⁹¹ Kureyş'in ticareti Hâşim'den sonra Mekke'nin dışına açılmış oldu. Çünkü Mekke'de yaşayan insanlar maddi sıkıntılar içindeydi ve Hâşim Mekke'nin bulunduğu bu sıkıntılı dönemde Şâm'a doğru bir ticarî seyahate çıktı. Kayser'in yaşadığı ülkeye gelince her gün bir koyun keserek, çevredeki insanları davet edip ikramda bulundu. Bu durumu öğrenen Kayser Hâşimi huzuruna çağırır ve bu garip durumu öğrenmek istedi. Hâşim huzura girince: "Ey Melik! Arapların tâcirleri olan bir kabilem var. Ticaretlerini emniyet içerisinde yapabilmeleri için bir güvence ver de Hicaz bölgesinin derilerini ve memleketlerine gelen giyecekleri senin ülkende rahat bir şekilde ve daha ucuza satabilsinler" dedi. Kayser, Hâşim'e hakimiyeti altında bulunduğu topraklarda hür bir şekilde ticaret yapabileceğine dair yazılı bir emannâme verdi. Daha sonra Habeş Necaşi'si de Kureyş'e, Habeş topraklarına güvenlik içinde girip ticarî faaliyetlerde bulunma izni verdi. Bundan dolayı Kureyşliler Bizanslar için derileri gönderiyor. Bizanslılar da malın sermayesini ve karlarını karşılıyordu. Bunun dışında Hâşim, yol üzerinde bulunan kabilelerle ücret almadan ticarî mallarını taşıyacağına dair antlaşmalar yapmıştır. Hâşim bu antlaşma gereği çıktığı Şâm seyahatinde Şâm'ın yakınlarında vefat edince yerine Abdümenâf'ın oğlu Muttalib Yemen'e giderek Kureyşliler'in ticaret yapmaları için orada bulunan hükümdarla antlaşma yaptı. Mekke'ye dönerken yol güzergahı üzerindeki Araplardan Hâşim'in aldığı emânlar gibi emân aldı. Muttalib de Yemen'den dönerken Redmân denilen yerde öldü. Bunun üzerine Hâşim'in diğer kardeşi olan Abdüşems Habeşistan'a giderek Habeş kralından diğer kardeşlerinin aldığı emân gibi bir emân aldı ve dönerken yolu üzerindeki Araplardan benzer emânlar aldı. Abdüşems, Mekke'de ölünce en küçük kardeş olan Nevfel, Irak'a giderek Kureyş tacirleri için Kisrâ'dan müsaade istedi ve aynı şekilde dönerken de yolu üzerindeki Araplarla antlaşmalar yaptı. O da Irak'a dönerken yolda vefat etti.⁹² Dolayısıyla ashabu'l-îlâf'ın Abdümenâf'ın oğulları Hâşim, Abdüşems, Muttalip ve Nevfel olduğu zikredilmiştir.⁹³

Kureyş kabilesi îlâf antlaşmalarıyla Arabistan'ın bazı yerlerinde önemli bir

⁹¹ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 162.

⁹² Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yâ'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Yâ'kûbî (ö. 292/905'ten sonra), **Târîhu'l-Yakubî**, C. I-II, thk. Muhammed Yusuf Necm, 1. bsk., Dârü Sâdır, Beyrut, 1995, C. I, s. 243-244; İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 60.

⁹³ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C. I, s. 180.

pozisyon kazandı. Daha önce sadece bölgesinden geçen kervanları koruyarak gelir elde ederken îlâf ile bulundukları bölgede ağırlıklarını hissettiren bir konuma geldiler. Dışardan gelen malları Mekke'den yarımada bulunan Yemen, Suriye ve Irak bölgelerine kurmuş oldukları güvenli kara yoluyla taşımayı başarmışlardı. Bu başarı onları Hicazda önemli bir statüye yükseltmiştir. Kureyşliler daha önce yol güvenliğinin olmadığı, daima kabilelerin saldırılarına maruz kalan bu bölgenin risklerini üstlenip uluslararası ticarî faaliyetlerde bulunarak Mekke'yi emin ve merkezi bir kent haline getirmişlerdir.⁹⁴ Kureyş'in Arabistan'ın içinde daimi ve düzenli bir ticaret sistemi kurması ve kurmuş olduğu panayırlarla özellikle Ukâz çarşısı gibi çarşıların organizasyonu kendi kontrolünde gerçekleşiyordu. Hz. Muhammed (sav)'in nübüvvetinden önce Abdülkays kabilesi ile birlikte Bahreyn ve Katîfi içeren uzun bir yolculuk yaptığı hadis kaynaklarında rivayet ediliyor.⁹⁵ Ayrıca Hz. Peygamber'in bi'setinden önce defalarca Suriye ve Yemen'e ticaret kervanlarıyla seyahate çıktığı kaynaklarda mevcuttur.⁹⁶

Ashâbu'l-îlâf'ın emânlarından önce Mekke yalnızca hac ve Pazar şehri görünümündeydi. Mekke ticaretinin gelişmesi IV. yüzyılın ortalarında Habeşliler'in Yemen'e yaptıkları istila ile başlamıştır. Habeşliler Yemen'e yapmış oldukları saldırılar neticesinde bölgede ekonomi olumsuz etkilenmiş ve bu durum Hicaz'da bulunan tacirlerin etkinliklerini arttırmasına zemin hazırlamıştır. Bu etkinlik yukarda zikrettiğimiz îlâf antlaşmaları ile olmuştur.⁹⁷

Yine rivayetlerden anladığımız kadarıyla bu yaz ve kış seferleri ile Kureyşliler, Yemen'den aldıklarını Şam'a, Şam'dan aldıklarını da Yemen'e ve diğer Afrika sahillerine ve Güney Arabistan bölgelerine satıyorlardı. Bu alışverişlerde Kureyşliler çok kar ediyordu. Mekke ekonomisinin can damarı ve temel dinamiği kış ve yaz aylarında yapılan ticarî seyahatlerdir. Zamanla bu yolculuk kendilerine zor ve yorucu gelmeye başlayınca, Tebale ve Cureş Mensupları ve Yemen'in sahil bölgelerinden bazıları, ticaret eşyalarının naklini Mekke'ye kadar temin ederek

⁹⁴ Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 318-319.

⁹⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (ö. 241/855), **el-Müsned**, Dârü'l-Hadis, C. I-XX, Kahire, 1969, C. IV, s. 206.

⁹⁶ Muhammed Hamîdullah, "Îlâf", **DİA**, C. XXII, s. 63-64.

⁹⁷ Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 319.

Mekkelileri bu zahmetten kurtardılar.⁹⁸

Kara yoluyla ticaret yapan tacirler Muhassab'a ve deniz yoluyla ticaret yapanlar Cidde'ye kadar geliyordu. Böylece Mekkeliler bu zahmetten kurtuldular. Lâkin Mekkeliler daha sonra uzun süreli kıtlığa maruz kaldıklarında sermayeleri tükendi ve Hâşim Şama gitti.⁹⁹ Tefsir kitaplarına ve günümüz çalışmalarına bakıldığında “*Rihletu 'ş-şita'i ve 's-sayf*”tan maksadın Mekke'nin temel ihtiyacı olan buğday ve yiyecekleri sağlamak için yapılan ticarî seyahatler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁰

Netice olarak Hâşim'in ve kardeşlerinin yaptıkları antlaşmalar ve elde ettikleri imtiyazlar (îlâf) sayesinde Mekke dış ticarete açılmış ve komşu ülkelerle geliştirdiği yakın ilişkiler ticarî, kültürel ve dinî yönden Mekke'yi önemli bir merkez haline getirmiştir. Ayrıca ticarî çarşıların, kurulan panayırların Mekke'nin etrafında olması ve Kâbe'nin varlığı Mekke şehrinin ticarî merkez oluşunu tartışmasız kılmıştır.¹⁰¹

Mekke'nin içinde bulunan Kâbe diğer Araplarca da kutsal kabul edildiğinden gelen ziyaretçilerden elde edilen gelir, çevresinde yaşayan insanlar için başlıca geçim kaynaklarından biridir. Yarımada etrafından gelen insanlar Hz. İbrahim'den beri her yıl sürdürdükleri ibadetle bölge ekonomisine lokomotif olmuştu. Kâbe'nin dışında da Araplar Kâbeleri olarak isimlendirdikleri yerlerde hac ibadeti icra ediyorlardı.¹⁰² Araplar putları adına inşa ettikleri beytlerin bulunduğu mekanlarda tavaf, kurban kesme ve sa'y gibi ibadetlerle hac görevlerini yerine getiriyorlardı. Her yıl

⁹⁸ Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 320-321.

⁹⁹ Muhammed b. Habîb, **el-Muhabber**, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y, s. 219.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Erkan Aydın, **Sünnette Ticaret Tebliğ İlişkisi**, <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/7040?locale-attribute=tr>, Erişim tarihi: 08.12.2019. İlâf antlaşmalarının tarihi hakkında klasik ve modern kaynaklarda net bir tarih belirtilmemekte, sadece önemli olaylarla “fil yılı” gibi hadiseler kayıt altına alınmıştır. Ancak Hâşim ve kardeşlerinin ne zaman veya hangi tarih aralığında yaşadıkları bilinirse İlâf antlaşmalarının tarihleri yaklaşık olarak hesaplanabilir.

¹⁰¹ Muhammed Said b. Muhammed Cân b. Ahmed el- Efğânî ed-Dımaşkî (1909/1997), **Esvâku'l Arab fi'l- Câhiliye ve'l -İslâm**, Dârü'l-Fikr, Dımaşk, 1960, s. 80-195.

¹⁰² Pagan haccı diye adlandırılan Necran Kâbe'si ve Hârisoğulları'nın Necran'da bulunan Kâbe'si ve İyâd kabilesinin Kûfe ile Basra arasında Zahr denilen yerde Sindâd Kâbe'si olarak adlandırılan Mekke dışında benzeri ibadet merkezlerinin olduğunu görmekteyiz. Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kelbi, **Esnâm**, s. 45, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951), **el-Mesâlik ve'l Memâlik**, Dâru Sâdır, Beyrut, 2004, s. 59.

düzenlenen bu ibadetler ticarî canlılığın da zirveye ulaşmasını sağlıyordu.¹⁰³

1.3. Hicaz Çarşıları

1.3.1. Ukâz

Kureyş'in devamlı katıldığı pazarların en büyüğü olan Ukâz, Arap pazarları arasındaki en ünlü ve en köklü olanıdır. Diğer çarşılarda icra edilen ticarî, kültürel ve edebî tüm aktiviteler Ukâz'da icra edilir ve diğer çarşılarda icra edilen tüm aktiviteler Ukâz'da icra edilenin küçültülmüş hâli sayılırdı. İslâm öncesi Arap tarihi ve edebiyatından bahseden her kitap mutlaka Ukâz'dan bahsetmiştir. Dolayısıyla Ukâz'ın tarihi, tüm Câhiliye döneminin çarşılarının tarihi olarak görülmektedir.¹⁰⁴

Ukâz'ın lügat manası, “u-k-z” fiilinden türemiş, rakibine karşı üstünlük sağlamak, tahakküm etmek, alıkoymak, meydanda izdiham oluşacak şekilde toplanmak anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁵

Ukâz pazarı kendi bünyesinde ticaret, siyaset, edebiyat ve hitabeti barındırmaktadır. Ukâz'ı diğer pazarlardan ayıran en önemli yanı; kabilelerin üst tabakasının hazır bulunduğu pazardı. Dolayısıyla katılım yüksek olduğu için Araplar arasında kaynaşma ve kültür alışverişinin en iyi yapıldığı mekandı. Ukâz'ın Arabistan fuarlarının hiçbirinde bulunmayan özelliği Yemen hükümdarlarından birilerinin buraya çok kaliteli kılıç, kaftan ve iyi koşan at göndermesiydi. Tellallar en soylu kimse bunları alsın diye bağırırlardı. Böylece yörenin soylularını tanır onlara davetiye çıkartıp iyi ilişkiler kurarlardı. Bunun yanında her kavmin kendine has hatiplerinin kürsüleri vardı. Bu kürsülerde kendilerinin ve kavimlerinin ayırt edici niteliklerini zikrederlerdi. Yılda bir kez düzenlendiği için kâhin ve müneccimler de hazır bulunur insanlar gelecek ve çocukları hakkında bilgi ve fal baktırırlardı.¹⁰⁶ Ukâz aynı zamanda cürüm işleyenlerin isimlerinin ilan edildiği ve bu tür insanlardan

¹⁰³ İbnü'l Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (204.819), **Kitâb-Esnâm**, 2.bsk. çev. Beyza Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 41-45.

¹⁰⁴ Efgânî, **a.g.e.**, s. 285; İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 190.

¹⁰⁵ Yakut el-Hamevî, **a.g.e.**, C.IV, s. 142.

¹⁰⁶ Halime Ukâz'a gelerek Hüzeyl kabilesinden kahin- müneccim kadından çocuğun kaderi hakkında tahminde bulunmasını istemiş bkz., İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 98.

sakındırma uyarıları yapıldığı bir mekandı.¹⁰⁷

Ukâz çarşısına gelen her kabilenin işaretlerle belirlenmiş özel yerleri olurdu. Çarşının düzen ve intizam içinde yönetilmesi için görevlendirilmiş sorumlular vardı. Anlaşmazlıkları çözmek ve arabuluculuk yapmak Temîm kabilesinin eliyle icra edilirdi. Bu görev İslâmî döneme kadar da Temîm kabilesinin soyundan gelenlerin uhdesinde kalmıştır.¹⁰⁸ Haram ayların kutsallığını reddeden ve Hac ibadetinin güvenliğini sekteye uğratanlara karşı da yine Temîmliler sorumluydu.¹⁰⁹

Ukâz sadece Mekke ve Tâif bölgesine hitap eden bir çarşı değil aynı zamanda yarımadanın hemen hemen tüm bölgelerinden gelenlerin ve komşu ülkelerden Hîre ve Kinde gibi devletlerin de katıldığı bir çarşıydı. Uzak yerlerden getirilen çeşitli mallar Ukâz'da satışa sunulurdu.¹¹⁰ Irak, Hecer, Gazze ve Busra'dan şarap, Bâdiye'den yağ, Yemen'den deri ve kumaş, Şam'dan kılıç, kuru üzüm gibi gıda, giyim ve diğer mallar Ukâz'a getiriliyordu.¹¹¹ Kaynaklarda Hîre kralı Numan b. Münzir'in her yıl Ukâz'a, Mecenne ve Zülmecâz'a güzel koku ve kumaş yüklü ticarî kervanlar gönderdiği ve satıp elde ettiği kazançla Hîre'nin ihtiyaç duyduğu yeni malları alarak ithalat ve ihracatı aynı seyahatte yaptığı rivayet edilir.¹¹² Bu da Hîre krallarının bu pazarlara çok önem verdiğinin göstergesidir. Hz. Muhammed (sav)'in bi'setinden beş yıl önce Yemen'de baş gösteren büyük kıtlıktan dolayı Ukâz'a çok büyük katılım olmuş ve pazarda olan tüm mallar satıldığı için tüccarlar da Mısır Irak ve Şam'dan mallar ithal etmişlerdi.¹¹³

Ukâz çarşısında alışveriş esnasında fiyatı arttırmak için bazen satıcıya bazen de alıcıya zarar vermek için gizli anlaşmalar yapılırdı. Tâcirler bu şekilde fiyatı

¹⁰⁷ Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî, **Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine**, C. I-II, Dâiretü'l-Maârif, Haydarabâd, 1913, C. II, s. 165-170. Geniş bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, s. 790-793.

¹⁰⁸ İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 180-181; el-Merzûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 167-168.

¹⁰⁹ Bu ihlalleri yapanlara "Muhillûn denilirdi ve bu güvenliği bozanlara karşı kendilerini adayan ve çarşayı savunmayı üstlenen "Muhrimûn" adlı gönüllü bir birlik bulunuyordu. Dolayısıyla bunlar silâhlarını daima yanlarında bulundurlarlardı. Bkz. Muhammed Fatih, **a.g.e.**, s. 362-363.

¹¹⁰ Elnure Azizova, "Ukâz", **DİA**, C. XLII, s. 61-62.

¹¹¹ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 277.

¹¹² Ebû'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), **Kitâbu'l-Egânî**, C. I-XXIV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2008, C. XXII, s. 61-62; İbn Habîb, **el-Muhabber**, s. 195.

¹¹³ el-Merzûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 168.

arttırarak daha fazla kar veya satıcının malının değerini düşürerek daha ucuza mal elde etmek için bu yöntemi kullanırlardı. Sonuçta oluşan kârı gizli anlaşma yaptıkları bu kişilerle paylaşırlardı.¹¹⁴

Ukâz çarşısı güvenli ve emniyetliydi. Bu sebeple çarşıya katılanlar hiçbir endişe ve korku duymadan eşleri ve ailelerini getirirlerdi. Çünkü çarşı haram aylarda kurulurdu ve bu aylarda kan dökülmesi yasaktı. Bunun dışında kalan mevsimlerde kan davalarına dayalı kin, düşmanlık ve intikam duygularından dolayı herkes hasmını yakalamak için fırsat kollardı. Ancak Ukâz'da yukarıda zikredilen sebepten dolayı düşmanlar birbirini görseler de kimse kimseye zarar vermezdi. Bu durumu doğrulayan olaylardan biri miras kaçırın Hâris b. Zalim olayıdır. Alacaklılar onu Ukâz'da gördüler fakat dokunamadılar çünkü o çarşının sağladığı güvenlik ortamındaydı.¹¹⁵ Bu güvenlik ortamını bozan bazı istisnai vakalar da olmuştur. Bunun sebebi haram ayların kudsîyetine inanmayan “muhiillûn” olarak isimlendirilen bazı Arap kavimlerinin Ukâz'a gelirken silahlarını Abdullah b. Cüd'ân'a teslim etmeyip kan dökmeleri ve savaşmalarıdır.¹¹⁶

Araplar bu çarşıya geldiklerinde kılıçlarını güvenli bir insana bırakırlardı. Bu güvenli kişi de Abdullah b. Cüd'ân idi. İnsanlar hac ibadetini ve alışverişlerini bitirince gelip silahlarını alıp memleketlerine dönerlerdi. Abdullah b. Cüd'ân'ın güvenilirliği için de kaynaklarımız güzel bir örnek nakleder. Ukâz çarşısına hiç kimse silahıyla katılmazdı ve gelenler silahlarını Abdullah b. Cüd'ân'a teslim ederdi. Ficâr savaşlarının ikincisinde Kureyş kabilesinden Harb. b. Ümeyye, Hevâzinlilerin silahlarını iade etmemesini Abdullah b. Cüd'ân'a teklifte bulunmuş ancak Abdullah

¹¹⁴ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 267.

¹¹⁵ Hâris b. Zalim Kays kabilesindendi, Kinane kabilesi ile Kays kabilesi arasında var olan bir düşmanlık sebebiyle intikam fırsatı kollanıyordu. Hâris b. Zalim Kinane kabilesinden Abdullah b. Cüd'ân'ın yanına geldiğinde mızrağını yere sapladı sonra çekti aldı. Onların örfünde mızrağı yere saplamak dokunulmazlık olarak kabul ediliyordu. Bu da Haram aylarda Ukâz'da uygulanan bir şeydi. Bu yüzden de Kinaleliler Kays'tan olan Hâris b. Zalim'e dokunmadılar. Geniş bilgi bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-eşraf**, C. I-XIII, Dârü'l-Maârif, thk. Muhammed Emidullah, Mısır, t.y, C. I, s. 40-43.

¹¹⁶ Ficâr Savaşları buna örnek olarak rivayet ediliyor. Haram aylar olan Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Recep içinde meydana gelmelerinden dolayı bu ismi almıştır. Birbirini takip eden ve dört yıl sürmüş, en şiddetlisi II. Ficâr savaşıdır. Bu savaşlar Kays-Aylan ile Kinâne kabileleri arasında olmuş. Rivayetlerde Hz Peygamber (sav)'in 14 yaşında bir çocuk iken bu savaşta bulunduğu, amcalarına ok topladığı bizzat savaşmadığı aktarılmaktadır. Her yıl Hire kıralı Numan b. Münzir Ukâz'a ve diğer pazarlara katılırdı. Bir seferinde kervanına saldırı olmuş, koruma görevlisi öldürülmüş malları ise yağmalanmıştı. Geniş bilgi için bkz. İbn Habîb, **el- Muhabber**, s. 194-196.

b. Cüd'ân verdiği sözünden dolayı bu teklifi red etmiştir.¹¹⁷

Ukâz'da yargı işlerini Temîm kabilesi üstlenmişti ve aynı zamanda Arafat'ta hacıları sevk etme görevini de yapıyordu. Önceleri bu görevi iki kişi yaparken daha sonra Sa'd b. Zeyd et-Temîmî ile görev tek kişide toplandı. İslâmî dönemden Ukâz çarşısı kalkana kadar da bu görev Temîm kabile mensuplarında kalmıştı.¹¹⁸

Ukâz'da ticarî etkinlikler yanında kültürel etkinlikler de önemli bir yer tutmaktaydı. Evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kurulur, antlaşmalar yapılır ve güzel şiir okuma yarışmaları düzenlenirdi. Ukâz, fasih Arapçanın korunmasına ve Kureyş lehçesinin Araplar arasında ortak bir lehçe olmasına büyük katkı sağlamıştır. İslâm'dan önce şiir yarışmalarına Nâbiga ez-Zübyânî'nin, Hassân b. Sâbit, Meymûn b. Kays el-A'sâ ve Hânsa'nın başkanlık yaptıkları ve her birine ait şiir minberi olduğu rivayet edilir. Bu şairler aynı zamanda şiir sanatının tasvir, methiye ve hiciv gibi temalarını Ukâz'da icra etmişlerdir. Burada yapılan şiir yarışmalarında “muallakât” adı verilen şiirler seçilir ve Kâbe duvarına asılırdı.¹¹⁹

Ukâz aynı zamanda, haklarını almak isteyenlerin dört gözle beklediği bir çarşıydı. Mahkemeler Ukâz'da “tahkîm ağacı” olarak adlandırılan bir ağacın gölgesinde icra edilir ve hakimler kararlarını burada verirlerdi. Bu çarşıda bazı dönemlerde iki mahkeme kurulurdu. Biri “ticarî anlaşmazlıklar” diğeri ise “temyiz” için kurulurdu. Burada hakimlik yapan Rebia İbn Muhâşin için bir kütük ve üzerine sandalye konulmuş ve bu yere Zu'l-A'vâd denilmiştii. Bir diğerk hakim Âmir İbn ez-Zerîb hafızası bozulup tutarsız ve düşüncesiz konuşmaya başlayana kadar bu görevi sürdürmüştü.¹²⁰

1.3.1.1. Ukâz Çarşısının Coğrafi Konumu

Ukâz'ın İslâm öncesi kurulduğu yer hakkında farklı rivayetler bulunduğu için tarihçiler çarşının yeri ve konumu ile ilgili çok farklı ve bazen de zıt görüşler ileri sürmüşlerdir. Bundan dolayı klasik kaynakların zikrettiği konum ve günümüz

¹¹⁷ Nasır Sa'd er-Raşid, *Sûk Ukâz Tarihuhu ve Neşatuhu ve Mevkifuhu*, y.y., 1977, s. 32-33.

¹¹⁸ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 135.

¹¹⁹ Elnure Azizova, “Ukâz”, *DİA*, C. XLII, s. 62.

¹²⁰ Süheyli (ö. 581/1185), *a.g.e.*, C. I, 86; İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 134.

araştırmacılarının kabul ettiği görüşlere yer vererek kurulduğu yeri ortaya koymaya çalışacağız.

Klasik kaynaklarda Ukâz ın yeri hakkında sekiz farklı görüş zikredilir:

Birincisi: Ukâz'ın Mekke ile Tâif veya Nahle ile Tâif arasında bulunan bir sahrada kurulduğu görüşüdür. Mekke'den uzaklığı hakkında farklı mesafeler zikredilir. Bunun sebebi de o dönemde Araplar arasında bilinen ölçü birimleriyle ifade edilmiş olmasıdır. Bu ölçü birimleri: merhale, berîd, mil ve devenin katettiği gece ve gündüz mesafesidir. Bu konumu kabul edenlerden öne çıkanlar: el-Halil b. Ahmed¹²¹, el-Bekrî¹²², Belâzürî¹²³, el-Vâkidî ve İbn Habîb¹²⁴ dir.

İkincisi: Ukâz'ın Necd'de veya Necd taraflarında olduğu yönündeki söylemlerdir. Bu görüşü destekleyenler arasında el-Ya'kûbi¹²⁵, İbn Habîb¹²⁶ ve el-Hemdâni¹²⁷ yer almaktadır. Bu görüşü ileri sürenler Ukâz'ın, Necd'in yukarısında Arafat'a yakın ve Necd ile Tâif arasında bir yerde olduğunu söylerler. Hatta Ukâz'ı çöl bir yerde belirleyici bir dağı olmayan sadece Câhiliye'de putların içinde bulunduğu Arafat'a yakın bir yer diye tarif ederler.¹²⁸

Üçüncüsü: Bu gruba göre Ukâz, Mekke'den San'a yönündeki yol üzerinde Karn el-Menazil'in arkasında kalıyordu. Bu görüşte olanlar ise: İbn Hacer¹²⁹ ve Ezrakî¹³⁰ dir. Bu görüşü benimseyenlerin hepsi Ukâz'ın Karn el-Menâzil arkasında San'a yoluna

¹²¹ Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094), **Mu'cemü Me'sta'cem min Esmâ'i'l-Bilâd ve'l-Mevâzi'**, C. I-IV, thk. Cemâl Tulbe, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 1998, C. III, s. 218.

¹²² Bekrî, **a.g.e.**, C. III, s. 959.

¹²³ Yâkût, **a.g.e.**, C. IV, s. 142.

¹²⁴ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 190.

¹²⁵ el-Ya'kubi, **a.g.e.**, C. I, s. 270.

¹²⁶ İbn Habîb, **el-Münemmak fi Ahbari Kureys**, thk. Mustafa Muhammed Zehebi, Kahire Dâru'l-Hadis, 1985, s. 267.

¹²⁷ Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhâbî (ö. 360/971'den sonra), **Sifatü Cezireti'l-Arab**, thk. Muhammed b. Ali el-Hivali, Dâru'l-Yemame, 1977, s. 71.

¹²⁸ Nasr Sa'd er-Reşid, **a.g.e.**, s. 122.

¹²⁹ İbn Hacer, **Fethü'l-Bâri**, C. I-XVI, thk. Muhammeddin el Hatib, Dâru'l-Kütübi's-Selefiye, Suudi Arabistan, 2003 C. VII, s. 671.

¹³⁰ el-Ezrakî, **a.g.e.**, C. I s. 210.

bir merhale ve Tâîf'e bir berîd uzaklıkta olduğunu belirtmişlerdir.¹³¹

Dördüncüsü: Bu gruptakiler Ukâz'ı Mekke'nin bir köyü veya şehrin belirgin bir yeri olduğunu ifade ederler. Bu görüşü savunanlar arasında el-Kelbî, el-Merzûkî, el-Hemedânî, İbnü'l-Esîr ve es-Suyutî yer almaktadır.¹³² Ukâz'ın konumunu Mekke tarafında, Arafat'a yakın ve Câhiliye'de günlerce içinde çarşının kurulduğu bir yer olarak bildirmektedirler.¹³³

Beşincisi: Ukâz'ın bir sahra ve düz bir alanda olduğu, putların üzerinde toplatıldığı ve onlar için kesilen kurban kanlarının gömüldüğü yerdir. el-Bekrî¹³⁴, Ukâz çarşısının yerini hangi dağla çevrili veya hangi şehre yakınlığını belirtmeden yerin coğrafi durumunu açıklıyor. Bu görüş de diğer görüşlerle birlikte düşünüldüğünde Ukâz çarşısının konumunu anlamaya yardımcı oluyor.¹³⁵

Altıncısı: Ukâz'ın coğrafi konumunu belirtmeden, sadece ikamet edenlerinin bilindiğini iddia eden görüştür. Bu görüşü el-Hemdânî naklediyor. Ukâz'ın yerini Kays Aylân arazisinin ortasında, Sakîf kabilesinin diyarı, Benî Hevâzin yerleşkesi olarak tanımlamıştır.¹³⁶

Yedincisi: Bu grupta Ukâz'ın yerini tesbit konusunda araştırmacıyı hayrete düşüren çelişkili görüşler yer almaktadır. Örneğin İbn Habîb'in: "Ukâz'ı, Necid'in üst

¹³¹ Berîd, merhale, fersah gibi Arapların daha önce kullandığı uzunluk ölçüleri hakkında geniş bilgi için bkz. Walter Hinz, **İslâm'da Ölçü Sistemleri**, çev. Acar Sevi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1990, s. 67-76.

¹³² Hişâm b. Muhammad b. Sâib el-Kelbî, **Cemheretü'n-Neseb**, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986, C. IV, s. 360-361; Merzûkî, **a.g.e.**, s. 165.

¹³³ Nasr Sa'd er-Reşid, **a.g.e.**, s. 134.

¹³⁴ el-Bekrî, **a.g.e.**, C. III, s. 959.

¹³⁵ Nasr Sa'd er-Reşid, **a.g.e.**, s. 134-135.

¹³⁶ Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhâbî (ö. 360/971'den sonra), **Kitabü'l-İklîl min Ahbârî'l-Yemen ve Ensâbu Himyer**, C. I-X, thk. Emîn Fâris, Dârü'l-Kelime, San'a, y.y, C. VIII, s. 184. Sakîf kabilesinin Câhiliye döneminde Hicaz bölgesinin siyasî ve ticarî hayatında önemli bir yeri vardı. Kökeni hakkında farklı rivayetlerle İyad veya Kays Aylân'a dayandırılır. En meşhur Câhiliye şairi Ümeyye b. Ebi's-Salt'dır. Tâîf'te üretilen ziraat ürünleri olsun, deri gibi sanayi ürünleri olsun Ukâz çarşısında pazarlamada öne çıkan kabile Sakîf olmuştur. Sakîf ile Kureyş arasında ticarî ilişkiler yanında akrabalık ilişkileri de vardı. Örnek olarak da Hz. Peygamber (sav)'in dedelerinden Abdimenaf ve oğlu Hâşim ve hatta Ömer b. el-Hattab ve oğlu Abdullah'ın Sakîf kabilesine mensub kadınlarla evlendikleri rivayet edilir. Aynı zamanda Sakîf kabilesinin hicretten önce ve sonrasında müslümanlara karşı olumsuz tavırları ve düşmanlıkları da siyer kitaplarımızda zikredilmektedir. Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Sakîf Kabilesi ve Tâîf Şehrine İslam Tarihi Açısından Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1995, C. XXXIV, s. 209-223.

tarafında Arafat'a yakın bir yerde olduğunu iddia etmesi”¹³⁷.

Hâlbuki Necid'in üst tarafı Arafat'a yakın değildir. İşin garip yönü, İbn Habîb'ten sonra gelen Mezrûkî ve el-Bekrî de aynı rivayeti İbn Habîb'ten olduğu gibi nakletmesidir.¹³⁸

Sekizincisi: Ukâz'ı diğer çevre şehirleriyle ilişkilendiren ve araştırmacıya Ukâz'ın yerini öğrenme konusunda yardımcı olan görüşlerdir, el-Bekrî'nin şu ifadesi gibi: “Ukâz, içinde Huleys adıyla adlandırılan bir pınarın olduğu Reka adında bir belde ile bitişik bir yerde bulunmakta.”¹³⁹ İbn Habîb de bu pınarı eserinde zikrediyor.¹⁴⁰ İbn Haldun da şöyle diyor: “Tâifin faaliyetleri arasında Ukâz ve el-Arac pazarları yer almaktadır, Ukâz, Yemen ile Hicaz'ı birbirinden ayıran yerdir”¹⁴¹.

Değerlendirme: Yukardaki görüşleri toplamak istersek, Ukâz: Tâif- Mekke arasında veya Necid'in en yukarı tarafında Arafat'a yakın bir yerde veya San'a yolu üzerindeki Karnü'l-Menâzil diye bir yerde kurulmaktaydı. Suudi Arabistan çağdaş tarihçilerinden iki önemli tarihçi, Muhammed b. Buleyhîd ve Hamed el-Câsir tarih kaynaklarından, şiir ve edebiyat rivayetlerini toplayarak yer tesbit çalışmaları yapmışlardır. Bu iki çalışmayı da tetkik ve tahlil eden Suud'lu Nasr b. Sa'd el-Reşid bu iki çağdaş tarihçinin yaklaşık olarak tesbit ettiği yerlerin yanlış olduğunu ve Ukâz'ın bu günkü faaliyetlerin icra edilen yerin 10 km daha Tâif'e yakın bir yer olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.¹⁴²

1.3.1.2. Ukâz'ın zamanı ve Satılan Mallar

Kaynaklarda Ukâz çarşısının ne zaman kurulmaya başlandığı konusu

¹³⁷ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 267.

¹³⁸ Nasr Sa'd er-Reşid, **a.g.e.**, s. 126-127.

¹³⁹ el Bekrî, **a.g.e.**, C. III, s. 960.

¹⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî (ö. 245/860), **el-Münemmak fî Ahbâri Kureys**, nşr. Hurşid Ahmed Fârik, Dehli, Beyrut 1384/1964, s. 190.

¹⁴¹ Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (ö. 808/1406), **Târîhu İbn Haldun = Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtade ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahum min zevi's-Sultânî'l-Ekber**, C. I-VII, 2. bsk., Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988, C. II, s. 614.

¹⁴² Nasir b. Sa'd el-Raşid, **a.g.e.**, s. 155-171.

tarihçiler arasında ihtilafı bir konu olmuştur. Bu ihtilaf Ukâz'ın konumunu belirlemedeki ihtilaf gibi olmamıştır. Çünkü Ukâz'ın başlangıç ve bitiş tarihinin belirlenmesi bir başka çarşının da başlangıç tarihini belirlemektedir.¹⁴³ Muteber görüşe göre Ukâz Fil senesinden 15 yıl sonra kurulmaya başlamıştır.¹⁴⁴ Fakat kurulma tarihini fil senesinden çok daha önceki tarihlere dayandıranlar da vardır. Onlar, Ukâz çarşısına yağ satmak için gelen Zeydümenât b. Temîm oğullarından Abla bt. Ubey'din Abdüşems b. Abdimenâf ile milâdî 470 yılında evlenmesi ve ondan çocuklarının olması rivayetini dikkate alarak bu çarşının daha eski tarihlerde kurulduğunu iddia etmektedirler.¹⁴⁵

İbn Habîb'e göre Ukâz pazarı Zilkâde ayının on beşi ile otuzu arasında kurulmaktaydı.¹⁴⁶ Araplar Zilkâde'nin on beşinde Ukâz'a gelirdiler, Zilhicce'nin hilalini görünce ayrılırlardı.¹⁴⁷ Bazılarına göre Zilkâde'nin başından başlayarak 15 gün devam ettiği arkasından Mecenne çarşısına geçildiği belirtilmektedir.¹⁴⁸ Pazarın Zilkâde ayında kurulduğu ancak kaçınıcı gününde başlayıp ne zaman bittiğini belirtmeyenler de vardır.¹⁴⁹

Ukâz'ın hangi ayda yapıldığına dair farklı rivayetler mevcuttur. Zilkâde ayının hilali girdiğinde hac için gelen insanlar Ukâz'da kalır bu ayın ortalarından sonra başka çarşı olan Mecenne'ye giderlerdi. Buradan da ayın sonuna kadar alışverişe devam ederlerdi.¹⁵⁰ Bazı görüşlere göre Ukâz'da 1 ay alışveriş yapıldı ve Zilkâde'nin hilali görüldüğünde hac ibadeti başladı ve dolayısıyla alışveriş yasaklanırdı.¹⁵¹

¹⁴³ Hakkı İsmail İbrahim, *Esvâku'l-Arabi't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîreti'l-Arabiyye*, 1. bsk., Dârü'l-Fikr, 1423h, s. 91.

¹⁴⁴ el-Ezrakî, *a.g.e.*, C. I, s. 190; İrfan M. Hammûr, *Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac*, Beyrut, 2000, s. 343. Fil senesi 570-571 yılları olarak kabul edildiğine göre Ukâz'ın kuruluşu 585-586 yıllarına takabül eder. Efgânî, Âlûsî'nin 15 yıl sonrayı sehven söylediğini kastının ise fil hadisesinden 15 yıl önce olduğunu zikreder. Bkz., Efgânî *a.g.e.*, s. 342-343.

¹⁴⁵ el-Meydânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim en-Nîsâbü'rî, *Mecmau'l-Emsâl*, C. I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 1955, C. I, s. 320.

¹⁴⁶ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁴⁷ İbn Habîb, *a.g.e.*, s. 267.

¹⁴⁸ Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Mukrî, *el-Misbâh el-Münîr fî Ğârîb el-Şerh el-Kebîr*, Kahire, 1912, s. 650.

¹⁴⁹ Ya'kûbî, *a.g.e.*, C. I, s. 270.

¹⁵⁰ el-Ezrakî, *a.g.e.*, C. I, s. 87.

¹⁵¹ el-İsfahânî, *a.g.e.*, C. XVIII, s. 75.

Ukâz çarşısının ortadan kalkması hakkında genel kabul İslâm'ın gelmesi ile tarihe karışmış¹⁵² olmasıdır. Çünkü İslâm'ın gelişi ile Ukâz ve benzeri diğer Arap çarşılarının temsil ettiği etkinlik, ticaret ve satış şekillerinin ehemmiyeti azalmış hatta İslâm'ın temel kurallarıyla ters düşen satış şekilleri ve hac şekli onun devam etmesini imkansız hale getirmişti.¹⁵³

Ukâz, Yarımada halkı genelindeki en büyük ticarî pazarıdır. Her ülkeden kendine has tüccar ve ürünleri gelirdi. Buraya, Hecre'den, Irak, Gazze ve Basra'dan şarap getirilirdi, bâdiyeden tereyağı, kuru üzüm, Yemen'den yazlık dokumalar ve deriler getirilirdi. Pahalı ve iyi kalitede ürünlerle birlikte silahlar da bu çarşıya getirilip arz edilirdi.¹⁵⁴ Bu ürünler, tüccarlar tarafından götürdükleri ürünlerle mübadele veya satışından elden edilen paralarla alınıp buraya getirilirdi. Gıda ihtiyaç ürünlerinin yanı sıra bu çarşıda çok sayıda köle ve esir ticarî mal olarak satılırdı.¹⁵⁵ Hz. Peygamber (sav)'in eşi tarafından kendisine hediye edilen Zeyd b. Hârise, Ukâz çarşısından satın alınmıştı.¹⁵⁶ Ukâz öyle önemli bir çarşıydı ki en güzel giyim eşyaları, kokular ve kaliteli içkiler, meşhur silahlar oraya getirilirdi. Çalıntı mallar, gasp esnasında öldürülen bir kimsenin katilini ve gasp edilen malların bulunma adresi olarak Ukâz çarşısı önemli bir görev üstlenmekteydi. Aynı zamanda Ukâz, savaşlarda ele geçirilen kılıç, kalkan gibi savaş aletlerinin de satışa sunulduğu yerdı.¹⁵⁷

Kabile başkanları buraya her yıl mallarını kabile ile gönderip buradan da dışardan gelen mallar satın aldırtırdı. Örnek olarak: Hîre kralı Numân b. el-Münzir Ukâz'a her sene bir kabile gönderirdi ve yanında da Arap eşrafından itibarlı bir kişiyi malları eşkıyalardan koruması ve sağ salim ulaştırması için görevlendirirdi. Böylelikle mallar Ukâz'a sağ salim ulaştıktan sonra satılıp karşılığında Tâif

¹⁵² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), **Kitâbü'l-Hayevân**, C. I-VII, 2. bsk., Thk. Abusselâm Muhammed Hârun, 1965 C. VII, s. 215.

¹⁵³ Hakkı İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁵⁴ Efgânî, **a.g.e.**, s. 278.

¹⁵⁵ İbn Abdî Rabbih el Endelusi (ö. 916), **el-İkdü'l-Ferîd**, C. I-VII, 1. bsk, Dârül-Kütübi'l-İlmiyye, Kahire, 1928, C. I, s. 63. Sonuç itibarıyla Ukâz çarşısının zilkâde ayında başladığı fakat ne kadar sürdüğü hakkında farklı rivayetler olup, 15-20 veya 30 gün sürdüğü belirtilmektedir. Bkz. Hakkı İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁵⁶ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. III, s. 39.

¹⁵⁷ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 277-278.

derilerinden, Farşlıların mallarından ve Ukâz'ın diğer ürünlerinden ipek gibi ihtiyacı olanları satın alırdı.¹⁵⁸

Ukâz'da sunulan ve kaynağı belli olmayan çalıntı mallar çarşı örf ve âdetince pek rağbet görmez ve alıcı bulmazdı. Bu konudaki hikâyelerden biri ise Arap hırsızlarından bazıları Ukâz pazarında bir deveyi satışa çıkardığı esnada tüccarlar etrafını sarıp şöyle demişler: devenin alameti nedir? Her kavmin develerinin alametleri bilinirdi ve buradan yola çıkarak devenin iyi ve kötü yanları anlaşılyordu.¹⁵⁹ Câhiliye şiirinde:

Müşteriler bana develerin kime ve nereye ait olduğunu gösterir, dağlanmış alametini soruyorlar.

Sertçe sürdüğüm ve gözleri havaya kalktığında sürüm her asil devenindir, Her kabileye ait dağlanmış alamettir. (sürüm: her kabileden çalıntı develerden oluşmaktadır)

Daha önce de belirtildiği gibi, el-Efgânî, el-Merzûkî'den rivayet ederek: Yemen krallarından biri iyi kılıçları, güzel elbiseleri ve kaliteli binekleri Hicaz çarşılarına gönderir ve: “Arapların en değerlileri alsın” derdi, böylelikle soylu ve şanlı kimselerle tanışmayı ve sağlam ilişkiler kurmayı amaçlamaktaydı.¹⁶⁰

1.3.2. Mecenne Çarşısı

Mecenne'in kelime manası “sert ve katı yer” manasında olup mucûn kelimesinden türemiştir. Kinane kabilesinin topraklarında kurulduğu için onların ev sahipliğinde yapılmaktaydı.¹⁶¹ Mecenne adını, Cin kelimesinden veya cinân (bahçeler) kelimesinden almaktadır.¹⁶²

Mecenne'in şöhreti Ukâz seviyesinde değildi hatta bir çok kaynakta ismi bile zikredilmemiştir. Bu durum Mecenne çarşısının önemini azaltmaz ancak bu çarşıda

¹⁵⁸ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 276-279.

¹⁵⁹ Alûsî, **a.g.e.**, C. II, s. 163.

¹⁶⁰ el-Efkânî, **a.g.e.**, s. 281.

¹⁶¹ el-Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 187.

¹⁶² Nasr b. Ali Harisi, **Asâr İslâmiye fi Makka el-Mukerreme**, y.y., 2009, s. 26.

olan tüm etkinliği daha geniş bir zaman diliminde gerçekleştirmesi ve daha büyük katılımcılar sağlaması sebebiyle Ukâz, Mecenne'yi kendi gölgesinde bırakmıştır.¹⁶³ Hacılar Ukâz çarşısında yirmi gün kaldıktan sonra Mecenne'ye gelirlerdi ve burada da on gün kaldıktan sonra Zülmecâz'a katılırlardı.¹⁶⁴ İnsanlar diğer çarşılarında olduğu gibi buraya da ihramlarıyla gelirlerdi.¹⁶⁵ Hatta Azrakî şöyle der: "Kureyş ve diğer Araplar: Ukâz'a, Mecenne'ye ve Zülmecâz'a ancak ihramlı olarak hacca gelinir dediler. Ve haram saydıkları şeylerden uzak dururdular."¹⁶⁶ Tâîf'in doğusunda Mekke'yi Basra'ya bağlayan ticaret yolu Mecenne'nin kuzeyinden geçerdi.

1.3.2.1. Mecenne Pazarının Konumu

Mecenne, Mekke'nin aşağı taraflarında yaklaşık bir berîd uzaklıkta bulunan Merruzahrân bölgesindeki Asfâr dağı tarafında yer alan bir çarşıdır. Kinâne kabilesi topraklarında kurulduğu için onların gözetiminde yapılmaktaydı.¹⁶⁷ el-Esmâîye göre ez-Zahrân geçişinde, Mekke'nin Kuzey yönünde bir fersah uzaklıkta bulunan Asfâr adında bir dağın yakınında bulunmaktadır. Benî Kinâne b. Hazime'den Beni ez-Zu'l b. Bekir'e aitti. Yakut, ez-Zahrân geçişinin, Mekke'den 24 mil uzaklıkta bulunan bir bölge olduğunu bildirmektedir. Mazrûk'de, Zülmecâz'a yakın bir yerde demiştir.¹⁶⁸ Mecenne pazarı ez-Zahrân vadisi geçişinde Tâîf'e yakın bir köyde kurulurdu, Mecenne'ye bakan bir dağdan ibarettir.¹⁶⁹

1.3.2.2. Mecenne'nin zamanı ve Satılan Mallar

Araplar Zilkâde'nin başından yirmi gün geçirdikten sonra Ukâz pazarından çıkar, Mecenne pazarına gelir ve ayın son on gününü burada geçirip ayı tamamlayarak buradan da Zülmecâz'a geçerlerdi. Nu'mân b. Münzir her yıl hazırladığı kervanları Mekke yakınında kurulan Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz çarşılarına gönderirdi. Zilhicce ayının hilali görüldüğünde insanlar Zülmecâz

¹⁶³ Hakkı İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁶⁴ Elnure Azizova, "Ukâz", **DİA**, C. XXIV, s. 387.

¹⁶⁵ Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 192.

¹⁶⁶ Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 132.

¹⁶⁷ el-Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 190; Hakkı İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 97.

¹⁶⁸ Mezrûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 170.

¹⁶⁹ Yâkut, **a.g.e.**, C. V, s. 59.

pazarına geçerdi.¹⁷⁰ Bu pazarlar alışveriş ve çeşitli mübadelelere açıktı. Ukâz mevsimini kaçıran veya katılıp istediğini elde edemeyenler Mecenne mevsiminde telafi etmeye çalışırdı. Bunun yanı sıra satışa sunduğu mallar arasından elinde kalan malları Mecenne’de satmaya çalışırlardı. Ukâz’da aradığı köleyi bulamayan kimseler, Mecenneye geçer ve orada bulmaya çalışırlardı.¹⁷¹

İnsanlar bu çarşıya diğer çarşılarda olduğu gibi ihramlı halleriyle gelirlerdi. Çünkü Kureyşliler insanlara Ukâz’a, Mecenne’ye ve Zülmecâz’a ihramsız gelmeyin derlerdi.¹⁷² Mecenne de satılan ve yapılan aktiviteler Ukâz’da icra edilenlerin küçültülmüş haliydi.¹⁷³ Mecenne sonbahar dönemine denk geliyordu, böylelikle bölgenin suyundan ve meyvelerinden faydalanmak adına da katılımlar olurdu.¹⁷⁴ Mecenne’de Ukâz’a benzer bir vergi metodu vardı. Tüccarlar için serbest bir bölge mahiyetinde olup vergi ve öşür uygulanmamaktaydı. İnsanlar arasındaki anlaşmazlıkların Benî Kinâne hâkimleri ve Arapların yargısına rıza gösterdiği diğer hâkimler tarafından çözülmeye çalışıldığı düşünülmektedir.¹⁷⁵ Kaynaklarda Mecenne çarşısı hakkında Ukâz kadar geniş ve ayrıntılı bilgi bulamadık. Bu çarşıda da köle ve esir ticareti yapıldığı, kumaş, güzel koku, deve, inek, baharat vs. malların satıldığını söylemek mümkündür.¹⁷⁶ Bu çarşı İslâm’ın ilk dönemlerine kadar varlığını sürdürmüş, Ukâz çarşısından sonra ortandan kalkmıştır.¹⁷⁷

1.3.3. Zülmecâz Çarşısı

Hicaz bölgesinde Kureyş ekonomisine önemli katkısı olan Zülmecâz çarşısı, aynı zamanda Arapların Câhiliye’de edebiyat panayırılarından sayılan önemli ticarî kabilelerin bir araya geldiği ve Mecenne pazarından sonra kurulan pazardır. Ukâz pazarından sonra en büyük ve en önemli Câhiliye pazarlarındandı. Zülmecâz olarak adlandırılmasının sebebi ise: Hacıların Arafat’tan belli bir düzene göre ayrılması, hac

¹⁷⁰ el-Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 187; el-İsfahânî, **a.g.e.**, C. XXII, s. 61-62.

¹⁷¹ İrfan Muhammed Hammûr, **a.g.e.**, C. II, s. 961.

¹⁷² el-Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 192.

¹⁷³ Hakî İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁷⁴ Yâkût, **a.g.e.**, C. V, s. 59.

¹⁷⁵ İrfan Muhammed Hammûr, **a.g.e.**, C. II, s. 962.

¹⁷⁶ Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 368.

¹⁷⁷ el-Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 192.

izninin özel görevli tarafından bu mekandan verilmesinden dolayı almıştır.¹⁷⁸ Hacı adayları önce Ukâz pazarına, oradan Mecenne'ye katılıp ardından da bu pazara katılırlardı. Zilhiccenin sekizinci günü pazarların sona ermesi ile Arafat'a çıkış izni buradan verilirdi.¹⁷⁹ Zülmecâz, suyu bol olan bir yerdi dolayısıyla hacılar Arafat'a çıkmadan önce su ikmallerini buradan yaparlardı. Yılın son panayırı olan Zülmecâz çarşısının Mekke yakınında düzenlenmesi bu çarşıya ayrı önem kazandırmıştır. Çünkü diğer pazarlara iştirak edemeyen Araplar, sadece dini amaç için gelenler dahi bu pazara uğrar alışveriş ihtiyaçlarını giderirlerdi.¹⁸⁰

Mekke tâcirleri için Zülmecâz, Ukâz'dan sonra ikinci önemli çarşıydı. Çünkü "îlâf" adı verilen ticarî ittifakla Kureyşli tüccarlar buraya gelen tüccarlara kendi mallarını sattıkları gibi hacıların kendileriyle getirdikleri malları da Suriye ve Irak'a götürerek satma fırsatı bulmuştu.¹⁸¹ Zülmecâz diğer Arap çarşıları gibi herhangi bir kabilenin veya siyasi gücün nüfuzu altında olmadığı için katılanlardan öşür alınmamıştır.¹⁸²

Diğer pazarlarda olduğu gibi Zülmecâz pazarında da bir panayır havası mevcuttu. Ticaretin yanı sıra edebî ve kültürel faaliyetler de gerçekleştirilirdi. Bu çarşıda övünmeler, antlaşmalar ve zaman zaman da kısas ve kavgalara varacak şekilde olaylar da cereyan ederdi.¹⁸³ Zülmecâz edebî ve kültürel faaliyetler yanında kâhinlerin de hazır bulunduğu, insanlara gelecekleri ile ilgili haberlerin verildiği ehemmiyetli mekanlardan idi.¹⁸⁴

1.3.3.1. Zülmecâz Çarşısının Zamanlaması ve Konumu

Kaynaklarımız Zülmecâz'ın konumu hakkında iki farklı görüş zikretmişlerdir.

¹⁷⁸ Elnure Azizova, "Zülmecâz", **DİA**, C. XLIV, s. 570-571.

¹⁷⁹ Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 129-130.

¹⁸⁰ Elnure Azizova, "Zülmecâz", **DİA**, C. XLIV, s. 570-571.

¹⁸¹ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. VI, s. 42.

¹⁸² Elnure Azizova, "Zülmecâz", **DİA**, C. XLIV, s. 570-571.

¹⁸³ Haram aylarda kurulan bu pazarlar emniyet ve güven ortamında olması sebebiyle devamlı kuruluyordu fakat zaman zaman istisnai vakıalar da görülmüştür. Bedir Gazve'sinden sonra ölen Velîd b. Mugîre'nin vasiyeti üzere oğlu Hişâm b. Velîd, Devs kabilesinden Ebu Üzeyhir'i Zülmecâz pazarında yakalayarak öldürmesi gibi güvenliği ihlal eden bir kaç müstesna hadise olmuştur... bkz. İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 228-229.

¹⁸⁴ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 345.

Birincisi Arafat’a bir fersah uzaklıktaki Kebkeb dağı tarafında Hüzeyl kabilesine ait bir çarşı olduğudur.¹⁸⁵ Diğer görüşe göre çarşı Tâif’in doğusunda Ezd Kabilesi topraklarının batısında yer alır. Mekke’yi Basra’ya bağlayan ticaret yolu bu pazarın kuzeyinden geçer. Yani Arafat ile Mina yolunun ortasında bir yerdir.¹⁸⁶ İlk görüşü kabul edenlerin sayısı daha çok iken Said el-Efgani ikinci görüşün daha doğru olduğunu zikretmektedir¹⁸⁷

Ticaretin yanında özellikle şairlerin sahne aldığı Zülmecâz, Hüzeyl kabilesinin topraklarında kurulduğundan İslâm öncesi Arap şiirlerinde buradan zikredilmektedir. Hüzeyl kabilesi şairlerinden Ebû Züeyb el-Hüzelî¹⁸⁸ Zülmecâz çarşısından bahsederken diyor ki:

Yarış ipini ilk yakalamak isteyen

Akşamdan onu Zülmecâz’dan alıp götürürdü.

el-Leysi ise şöyle demiştir:

*Mekke’nin eski geleneğindendir Zülmecâz’da zengin bayanların vergileri.*¹⁸⁹

Önceki pazarlara katılan veya sadece hac için giden diğer Arap hacılar da bu pazara katılırdı. Buradan Zülmecâz panayırının hac mevsimine denk geldiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Yine bu pazarın zamanlamasına baktığımızda, hac veya ticaret için gelen herkes bu pazara katılıyordu. Çünkü bu pazarın mevsimi hac vaktinin başlangıcına rastlıyordu. İnsanlar buradan Mekke’ye doğru hac etmek için hareket ederdi. Mina ve Arafat derken ibadetlerini tamamlayıp ülkelerine dönerlerdi.

¹⁸⁵ Muhammed Fatih Duman, **a.g.e.**, s. 368.

¹⁸⁶ İbn Hişam, **a.g.e.**, C. II, s. 31; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823), **Kitâbü’l-Megâzî**, C. I-III, Dârü’l-A’lamî, Beyrut, 1989, C. I, s. 252.

¹⁸⁷ Efgânî, **a.g.e.**, s. 347.

¹⁸⁸ Kabilesiyle beraber (630h) İslâmiyet’i kabul eden ve çölde ikamet eden Ebû Züeyb el-Hüzelî, şair ve sahabidendir. Hz. Muhammed (sav) hasta olduğu sıralarda Medine’ye doğru yola çıkmış, ancak vardığında Resûllah (sav) vefat etmiş cenazesine iştirak edebilmişti. Ebû Züeyb, Hüzeyl kabilesinin yetiştirdiği önemli bir şairidir. Hz. Ömer’in ra. Cihadı tavsiye etmesi üzere Mısır ve Kuzey Afrika fetihlerine katılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Rahmi Er, “Ebu Züeyb el-Hüzelî”, **DİA**, C. X, s. 272.

¹⁸⁹ Efgânî, **a.g.e.**, s. 347.

¹⁹⁰ Efgânî, **a.g.e.**, s. 348.

Câhiliye’de Mina ve Arafat günleri alışveriş yapmak günah sayılırdı.¹⁹¹ Ün bakımından Ukâz’ı takip eder, burada alışverişler, şiir okumaları, övünmeler, köle ticareti ve intikam talepleri gibi faaliyetler gerçekleştirilirdi. Bir Arap atasözünde “*Başıma gelenler Zülmecâz ehlinin başına gelseydi hepsi ölürdü.*”¹⁹² denilerek burada toplanan insanların çokluğuna ve yaşanan izdihama işaret edilmektedir. Kurtubî **el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân** adlı eserinde: “*Ebu Leheb’in iki eli kurusun! kurudu da*”¹⁹³ ayetinin tefsirinde, Resûlullah (sav) Zülmecâz’da tebliğ görevini yaparken: “Ey insanlar La ilahe illallah deyin kurtuluşa erin” dediğini, arkasında ise O’nu yalanlayan ve taşlar atan amcası Ebû Leheb’ten bahseder. Hz. Muhammed (sav) Kureyş dışındaki Arap kabilelerine İslâm’ı tebliğ etme fırsatını bu pazar aracılığıyla buldu.¹⁹⁴

1.3.3.2. Zülmecâz’da Alışveriş

Ukâz pazarından sonra Hicaz ekonomisine en iyi katkıyı Zülmecâz pazarı yapmaktaydı. Çünkü özellikle Ukâz’dan sonra bölgenin ikinci önemli ticaret merkezi konumundaydı. Zülmecâz’da alışverişler taş atarak gerçekleştirilirdi, malın etrafına toplanılır ve bu şekilde sahibiyle pazarlık yapılırdı. Malı almak isteyen taş atar ve isabet ettiği mal onun olurdu. Mal için bazen bir grup insan anlaşır ve ortak olarak girmekte bir sakınca görülmezdi.

Zülmecâz’da aynen Ukâz’da yapılan edebi ve kültürel faaliyetlerin tekrarı sayılabilecek aktiveler gerçekleşirdi. Mekke’nin yakınında olması ve kurulduğu bölgenin sakinleri olan Hüzeyl kabilesi ile yakın komşuluk ve akrabalık ilişkilerinin getirdiği güvenlik bu pazarı önemli kılmıştır. Bu pazarda kabileler arası övünmeler, antlaşmalar ve haram aylarda ve ihramlı olmalarına rağmen kısas ve bazen de kanlı savaşlar da vuku bulurdu. İbn İshak’ın aktardığı rivayete göre Velid b. Muğire’nin vasiyetini oğlu Hişam b. Velid Bedir Gazvesinden sonra Devs Kabilesine mensup

¹⁹¹ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 275.

¹⁹² Ebu Abdullah Muhammed b. Abdülkâfi b. Yusuf b. Ahmed b. Şihabü ed-ddin b. Muhammed ez-Zürkânî (1122) **Şerh ez-Zürkânî ale’l-Mevâhibi’l-Ledüniyye bi’l-Minahî’l-Muhammediyye**, C. I-VIII, 1. bsk., Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 1996, C. II, s. 45.

¹⁹³ Tebbet, 111/1.

¹⁹⁴ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr b. Ferh el-Kurtubî (671/1273), **el-Câmi li-Aḥkâmi’l Kur’ân**, C. I-XX, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1988, C. X, s. 161.

Ebu Zuheyr'i bu pazarda katlederek yerine getirmiştir.¹⁹⁵ Zülmecâz ticarî mallar yanında köle ve cariyelerin de yaygın olarak satıldığı pazarlardandı. Hz. Ömer bu pazarda siyahî Eslem kölesini satın almıştı.¹⁹⁶

İslâm'ın yayılmasıyla Zülmecâz'ın da ehemmiyeti azalmış görünüyor. Çünkü Câhiliye'de hac vakti girince alışveriş yasaklanırdı, Hac vaktinde de ticaretin yapılacağına izin veren ayetler inince, buradaki ticaret ve Pazar daha çok Mekke'ye taşındı. Câhiliye'deki hac mevsiminde panayırarda yapılan ticaretin İslâmiyet gelince sakıncalı olacağı zannına kapılıp hacla birlikte ticaretin de yapılamayacağını düşünüyorlardı. Lakin "Hac mevsiminde alışveriş yaparak Rabbinizden rızık istemeye çalışmanızda hiçbir günah yoktur..."¹⁹⁷ ayeti inince bu zanlarından vaz geçerek ticaretlerine devam etmişlerdir. Araplar artık ziraat ve cihatla meşgul olmaya başlayınca bu çarşılara rağbet ve ehemmiyet de azalmış oldu. Bunun yanında zamanla Medine pazarı gibi siyasi ve dini merkezlere yakın yeni çarşıların açılması, Câhiliye çarşılarının ehemmiyetini yitirmesine sebep olmuştur. Bu zayıflamaya rağmen Zülmecâz hicri ikinci yüz yıla kadar Mekke civarında varlığını sürdüren çarşılarından biri olarak kalmıştır.¹⁹⁸

1.3.4. Hubâşe Çarşısı

İslâm öncesi Arap çarşılarından biri olan Hubâşe, Bârik diyarında Mekke'nin güneyinde ve sekiz mil uzaklıktaki Yemen Tihâme'sinin kuzeyinde kurulmaktaydı.¹⁹⁹ Hicaz'la Yemen arasında bir konumda yer alan Hubâşe, orta halli bir pazardı. Hubâşe denilmesinin sebebi, Arap kabilelerine mensup şahısların ticaret yapmak için toplanmalarından dolayı bu adı almıştı. Habş kökünden türetilen hubâşe kelimesi "aynı cinsten olmayan topluluklar" manasındadır.²⁰⁰ Recep ayının başında kurulup sekiz gün devam eden bir çarşıydı. Hicaz ve Yemen halkına hitap eden bir pazar olup uluslararası bir yapısı yoktu. Zübeyr b. Bekkâr'ın Vâkidî'den rivayet ettiği Hakim b. Hezzâm diyor ki: Tihâme'de kurulan çarşıların en büyüğü Hubâşeydi,

¹⁹⁵ Ömer Faruk Harman, "Hac", **DİA**, C. XIV, s. 412-415.

¹⁹⁶ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 353.

¹⁹⁷ el-Bakara, 1/198.

¹⁹⁸ Hakî İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 102-104.

¹⁹⁹ İbn Hişâm, **a.g.e.**, s. 94.

²⁰⁰ Cengiz Kallek, "Hubâşe", **DİA**, C. XVII, s. 245.

bu çarşıya gelirdim, Resûlullah (sav) Tihamer kumaşlarını satıyordu. Ben kendisinden kumaş satın aldım. Yine rivayetlerde Hz. Hatice'nin kendisini Hubâşe çarşısına gönderip ticaret yapmasını istediği ve kendisiyle kölesi Meysere'yi gönderdiği ve kumaş getirtip Mekke pazarında çok iyi bir karla sattırdığı söylenmektedir.²⁰¹ Resûlullah (sav)'ın bu pazara katılması bu pazarın meşhur olmasını sağlamıştır.

Çarşının Hicaz-Yemen yolu üzerinde olması sebebiyle bu pazara en çok Mekkeliler ve Yemenliler katılırdı. Çarşının güvenliğini Mekke valileri sağlardı. Bu pazarın en önemli yanı: Esirlerin sahipleri fidye ödeyerek yakınlarını bu pazarda kurtarma imkânı bulur, katiller de kısas uygulanıp öldürülürlerdi.²⁰² Fakat kaynaklarımız Hubâşe pazarı hakkında çok bilgi zikretmemektedir. Bunun sebebi ise pazarın Hac mevsiminde kurulmaması ve sadece Hicaz ve Yemen halkına hitap etmesidir. Ezrakî bu çarşının ortadan kalkmasının sebebi olarak şu olayı aktarır: Mekke Valisi bu çarşıda kendisini koruyan askerlerle birlikte aralıksız olarak üç gün ikamet ederdi. Ezd Kabilesi'nin valiyi öldürmesi üzerine Mekke ileri gelenleri Dâvud b. İsâ'ya çarşayı yıkmasını önerdi. O yıkımdan sonra çarşı ortandan kalkmış oldu.²⁰³

1.3.5. Mekke'de Kurulan Diğer Daimi Çarşılar

***Hazvere:** Hazvere denilmesinin sebebi, Cürhüm'ün mağlubiyetiyle Mekke yönetimini eline geçiren İyâd kabilesi reisi Vekî b. Seleme b. Zuhr b. Şeyyad'ın Mekke'nin bathasında bir saray yapması ve Hazvere adında çok dindar bir cariyeyi buraya yerleştirmesiyle bu mekâna “Hazveretü'l Mekke” denildi.²⁰⁴ Yeri hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Ezrakî'ye göre, Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî'nin evinin yakınlarındadır. Câhiliye dönemi Mekke pazarının burası olduğu ifade edilmektedir. Günlük, haftalık pazar ötesinde devamlı açık olan bu pazarın yapısı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

***Sûku Harem:** Hac mevsiminde büyük bir panayıra dönüşen Harem aslında yabancılar ve diğer Arapların nesepleriyle iftihar etmek için Kâbe etrafında toplanıp

²⁰¹ Zübeyr b. Bekkâr, Ebû Abdillâh ez-Zübeyr b. Bekkâr b. Abdillâh el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî el-Medenî el-Mekkî (ö. 256/870), **Cemheretü Nesebi Kureyşî ve Ahbârühâ**, Beyrut, 2010, s. 371.

²⁰² Cengiz Kallek, “Hubâşe”, **DİA**, C. XVII, s. 246.

²⁰³ Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 193.

²⁰⁴ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 103.

ve aynı zamanda ticaret yaptığı yerdir. Bu pazarda çok çeşitli temel ihtiyaç malzemeleri un, yağ, hurma ve süs eşyaları satılmaktaydı.²⁰⁵

***Sûku'l-Kuseyb:** Ezrakî bu çarşının yerini “Keda Dağı’nın dibinde Sûku’s-Sağir mevkiî içerisinde ve Bakar mevkiine yakın bir yer olduğunu zikreder.²⁰⁶

***Sûku’s-Sağir:** Sağir denen mevkide bir Pazar olduğu rivayet edilir. Fakat yeri ve işlevi hakkında kaynaklarımızda net bilgi bulunmamaktadır.²⁰⁷

***Sûku'l-Leyl:** Bu çarşı Benî Hâşim Şi’bi’nde kurulmaktaydı. Bu çarşı gece açılırdı. Sebebi ise Benî Hâşim muhasara altında olduğu için gündüzleri başlarına bir şey gelmesin diye kapatılırdı.²⁰⁸

***Sûku'l-Ğanemi'l Kadim:** Mekke’nin üst tarafında Rahmeteyn Dağı’nın doğusundaki vadidedir.²⁰⁹ Fakihî de burada koyun pazarının olduğunu zikreder.²¹⁰

***Sûku'l-Mes’a:** Hazvere yakınında, Bey’in kapılarına yakın bir yerdeydi. Burası buğday satıldığı, kabilelerin az geldiği ve ürünleri ellerinden çıkarmak için tüccarların acele edip ucuza sattığı bir pazardı.²¹¹

***Sûku'r-Rakik:** Safa ve Merve arasında Abbas b. Abdilmuttalib’in evinin bulunduğu yerde köle alım ve satışının yapıldığı pazardır. Muhammed b. Ömer: “Abbas’ın evinin yerinde kölelerin satıldığını” söylüyor.²¹²

Kureyş, Yemen’den gelen ticaret kervanlarını Samiyyu’l-Manzar’da bekler ve mallarını burada satın alırdı. Samiyyu’l-Manzar, Bathâ’nın güneyindeki Ta’lub dağının aşağı tarafındaydı.²¹³

²⁰⁵ Yaşar Çelikkol, **İslâm Öncesi Mekke**, Ankara Okulu, Ankara, 2014, s. 60.

²⁰⁶ Ebu’l Abdillâh Fâkihî, **Ahbaru Mekke fi Kadimi’d-Dehri ve Hadîsihi**, C. I-VI, thk. Abdumelik b. Abdillâh b. Dehiş, Dârü Hadîr, Beyrut, 1994, C. IV, s. 191.

²⁰⁷ Fakihî, **a.g.e.**, C. IV, s. 191.

²⁰⁸ Yaşar Çelikkol, **a.g.e.**, s. 59.

²⁰⁹ Ezrakî, **a.g.e.**, C. II, s. 244-271.

²¹⁰ Fakihî, **a.g.e.**, C. III, s. 284.

²¹¹ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kutbi en-Nahravani, **Kitabu’l-A’lami bi Beytillahi’l Harem**, thk. Said Abdü’l-Fattah, el-Mektebetü’t-Ticariyye, Mekke, t.y., s. 37.

²¹² Fakihî, **a.g.e.**, C. III, s. 270.

²¹³ Fakihî, **a.g.e.**, C. IV, s. 196.

***Mezat-Haraç pazarları:** Hırdavatçılar pazarı dediğimiz bir tür pazardı. İnsanların Mekke'nin fırsat bulduğu yerinde sergi açıp üzerinde hırdavat türü eşyaları satıp akşam olunca da mallarını topladığı pazarlardır.²¹⁴

1.3.6. Medine'de İslâm Öncesi Pazarlar

Medine, Hicaz bölgesinin kızıl denize yakın Mekke'den 350 km kadar kuzeyinde olup Arap yarımadasının batısında yer alır. Kuzeyinde Uhud, Güneyinde Âir dağları ve doğusunda Vâkim harresi ve batısında Vebere harresi bulunur. Su kaynakları bakımından Hicaz'ın en zengin yeridir. Dolayısıyla şehrin her tarafında su ve su kuyuları vardır. Yerleşim olarak Şam-Yemen yolu üzerinde olması Hicretten sonra Mekke'nin ekonomik baskı altına alınmasında Medine'nin bu stratejik yapısı etkili olmuştur.²¹⁵

Medine'nin ekonomik hakimiyeti Yahudilerin elindeydi. Zanaat, ziraat, silah ve ziraî aletler gibi teknik mesleklerle en çok onlar ilgileniyordu.²¹⁶ Medine, Hicaz bölgesinde ekonomik yaşantı olarak iyi olmasına rağmen tüm ihtiyaçlarını kendisi üretemiyordu. Önemli ihtiyaç malzemelerini: ipekli, pamuklu kumaşlar, buğday, arpa ve zeytinyağı; lüks maddelerini: mücevherat, hoş kokular gibi ürünleri dışarıdan ithal etmesi gerekiyordu. Yine gelen rivayetlere bakıldığında ticaretin çoğu Yahudilerin elinde idi.²¹⁷ İslâm öncesi dönemde Medine halkı parçalanmış durumda olduğundan Mekke'deki gibi idari kurumlar oluşmamıştı. Fakat bu parçalanmış durum yabancıların gelip burada pazar kurmalarına ve ticaret yapmalarına engel teşkil etmiyordu. Özellikle Filistin-Irak bölgesinden gelen Nabatîli tüccarlar büyük kamplar kurarak Medineli tüccarlarla alışveriş yapıyorlardı. Yerli tüccar dışardan gelen bu malları doğrudan mal sahiplerinden alıyor onlarla Medine'deki malları

²¹⁴ Ezrakî, **a.g.e.**, C. II, s. 263.

²¹⁵ Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", **DİA**, C. XXVIII, s. 305-307.

²¹⁶ Mahmut Kelpetin, "İslâm Öncesi Medine", **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı 52, Haziran, 2017, s. 105-106, 108. Medine'de Araplarla birlikte Yahûdiler de yaşıyorlardı. MÖ. VI. yüzyılın başlarında Romalıların Filistin'i işgal döneminde kaçıp buraya yerleşmişlerdi. Araplarla birlikte yaşamalarından dolayı pek çok yönden onlardan etkilenmişler hatta kültürlerinden etkilenecek kendi evlatlarına Arap isimleri bile koymaya başlamışlardı. Geniş bilgi için bkz. Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. IV, s. 127-141.

²¹⁷ Kur'ân-ı Kerim Yahudilerden kendilerine has bahçeleri, servetleri ve kaleleri olan bir topluluk olarak bahseder. Bu varlıklı yapı diğer Arap toplulukların bu tür servet ve kalelere sahip olmadığını çıkartmaz. Geniş bilgi için bkz. Derveze, **a.g.e.**, s. 37-38.

takas yapıyorlardı. Dışardan gelen tacirler de Medine mallarını alıp ülkelerine götürüyorlardı. Yine kaynaklar, gelen bu ithal ürünlerden vergi alındığını zikrederler fakat kimin tarafından alındığını belirtmemektedirler.²¹⁸

Câhiliye döneminde Medine'nin etnik yapısından kaynaklanan kabileler arası çatışma ve savaşların sürekli olmasından dolayı çarşılar birbirinden uzak ve küçük ölçekli kalmıştır.²¹⁹

Medine ziraat için elverişli topraklara ve sulara sahip olduğu için Hicaz'ın en iyi hurma ve üzümleri burada yetiştirirdi. Hurma ve üzümünden elde edilen içki ve hurmayı daha taze yemek için de o döneme ait basit endüstrisi de olan bir yerdi. Medine bu toprak yapısına rağmen tüm ihtiyaçlarını karşılayacak ürünleri üretilmiyordu. Hem bazı zirai ürünler buğday, arpa ve zeytinyağı gibi hem de lüks tüketim ürünleri olan güzel kokular, silah vb. gibi malları dışarıdan ithal ediyordu. Bize ulaşan rivayetlerden hurma dışında başka bir ürün ihraç etmediği anlaşılmaktadır.²²⁰

Medine, Mekke-Şam ticaret yolu üzerinde bulunması ve Yarımadanın kuzeyi ile güneyini bağlayan stratejik bir yerde olması sebebiyle ticarî kabilelerin uğrak yeri idi. Daimi ve sezonluk çarşıların kurulduğu Medine'de Zübâle, el-Benî Kaynukân, Müzâhim ve en-Nebî²²¹ öne çıkan pazarlardır.²²²

- Zübâle, Yahudilerin hakimiyeti altında olan bir pazardı. Genelde Cuma günleri

²¹⁸ Muhammed Hamidullah, "Asr-ı Saadet Öncesinde ve Hz Peygamber'in Hicretinden Sonra Medine'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", **Bütün Yönleriyle Asrı Sadette İslâm**, Acar basım, İstanbul, 2007, C. I, s. 113-114.

²¹⁹ Medine halkı çeşitli dini ve etnik yapıya sahip insanlardan oluşuyordu. Putperest Araplar ve nüfusları azımsanmayacak kadar çok olan Yahudilerden meydana geliyordu. Kuyumculuk ve faizle uğraşmakta, çarşıların hakimiyeti de ellerinde bulunuyordu. Geniş bilgi için bkz., Hamidullah, **İslam Peygamberi**, C. II, s. 957-960.

²²⁰ Hamidullah, "Medine'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", C. I, s. 137-146.

²²¹ Nabat, Nabât, Nebî, Enbât..vb. şeklinde okunuşları olan Nabatîler'e mensub ve Milâttan önce IV. yüzyılın sonlarında ortaya çıktıkları, Nil kıyıları-Akabe körefezinden Kuzey Hicaz'ın büyük bir kısmı dahil Fırat'a kadar topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Medine'de Nabatî tüccarlar tarafından Nabat Pazarı kurulmuş. Kızıldeniz'den geçerek Deniz ipek yolu ve Arabistan üzerinden gelen baharat yolu ticaret durak noktalarını ellerinde bulundurmışlardır. Uluslararası ticaret sebebiyle çok zengin olmuşlar. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, "Nabatîler", **DİA**, C. XXII, s. 257-258.

²²² Ebü'l-Hasen Nürüddin Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî es-Semhûdî, **Vefâ'ül-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, C. I-II, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1955, C. II, s. 257.

açılırdı. Rume kuyusu çevresinde yer alan bir pazardır. Diğer Câhiliye pazarlarının çoğunda olduğu gibi bu pazardan da vergi alınıyordu. Bu çarşı da diğer çarşılar gibi sadece emtianın alınıp satıldığı yer olmayıp kabilelerin tanıştığı, şiirlerin arz edilip şehirlerarası haberleşmenin yapıldığı yerlerdendi.²²³

- Müzâhim adı verilen bu çarşı daha sonra Zükâku İbn Hubeyn olarak tanınmıştır. Hz. Peygamber'in Benû Gıfâr'a²²⁴ iktâ olarak verdiği yerin sınırındadır. Medine çarşısının kuzey-batısında Benû Kaynuka pazarına yakın bir yerde yer almaktadır. Abdullah b. Übey b. Selûl'a ait bölgede yer alırdı.²²⁵ Câhiliye ve İslâm'ın ilk döneminde kurulan bir pazardır. Bu pazarın kontrolü İslâm'ın azgın düşmanı İbn Übey'in kontrolünde ve daha çok güç ve gösteriş yeri idi. Bazı araştırmacılar bu pazarın kaynaklarda fazla zikredilmemesinden dolayı küçük bir pazar olduğu sonucuna varmışlardır.²²⁶
- Netâtu Hayber Çarşısı: Yahudi lehçesinde "kale" manasına gelen Hayber²²⁷ Medine'den Suriye'ye giden yol üzerinde bulunan bir vahanın adıdır. Netât ise Medine'nin kuzeyinde Tebük ile Medine arasında yer alır. Netât Yahudi büyük kalelerinden bir kaledir. Arap yarımadasının kuzey-güney yolu üzerinde olan Netât önemli bir ticaret merkezi konumundaydı. Dışardan Çin ve Hindistan'dan buraya süs eşyaları, silahlar, ziraat aletleri, çeşitli kumaşlar getirilip satılırken aynı zamanda Hayber'de üretilen hurma, sebze, meyve ve köleler satışa sunulurdu.²²⁸ Netât Muharrem ayının onunda başlar ayın sonuna kadar yirmi gün sürerdi. Hac mevsiminden sonra kurulduğu için çok sayıda tüccar, Tâif, Suriye Bahreyn, Yemen ve Irak'tan bu pazara katılırdı.²²⁹

²²³ Cengiz Kallek, "Pazar", **DİA**, C. XXXIV, s. 207-208.

²²⁴ İslâm öncesi Beni Gıfâr'ın tarihi hakkında elimizde çok fazla bilgi mevcut değil ancak Hicaz ve Medine arasında yaşadıkları Hz. Peygamber'in annesi Âmine'nin kabrinin olduğu Ebvâ'ya 8 mil mesafesindeki Veddân vadisi ve Bedir kuyusunun bunlara ait olduğu bilinmektedir. Haram aylar dahil tüccarların yollarını kesip yağmalama ile meşhur olan Benî Gıfâr kabilesi hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Ali Kapar, "GİFÂR (Benî Gıfâr)", **DİA**, C. XIV, s. 49.

²²⁵ Michael Lecker, çev. Ahmed Turan Yüksel, "İslâm Öncesi ve İslâm'ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine", **İSTEM**, Yıl 2, say. 4, s. 248.

²²⁶ el-Hazrâvî, **a.g.e.**, s. 127.

²²⁷ Hamidullah, "Hayber", **DİA**, C. XVII, s. 20.

²²⁸ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 268.

²²⁹ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 361.

- Benî Kaynukâ Pazarı: Medine'nin Câhiliye dönemindeki en büyük ve ünlü pazarlarından biriydi. Mehzuz vadisinin Kuzey'inde evlerinin yakınlarında, Mescid-i Nebevî'nin güneydoğusundaydı. Pazar farklı ürün ve mallara açıktı. Özellikle de Benî Kaynuka kuyumcularının yaptığı ziynetler burada satışa arz edilirdi.²³⁰ Hicretin ilk senelerine kadar bu pazarın şöhretini devam ettirmiştir. Buna misal olarak Abdurrahman b. Avf kendisine Ensar'dan mallarını paylaşma teklifinin yerine ticaretin yapıldığı pazarın yerini göstermelerini istediğinde Benî Kaynukâ pazarına yönlendirilmiştir.²³¹ Medine'den Yahudilerin tahliye edilmeleri üzerine pazarın kontrolü Yahudilerin elinden çıkıp Müslümanların eline geçti, pazarın adı da peygamberliğin son dönemine kadar aynı kalmıştır.
- en-Nabat Pazarı: Şam Nabatîleriyle ilişkilidir. Medine ile en sağlam ticarî bağları olan asılları Medineli olmayan dışardan Nabatîli tüccarlardı. Nabat pazarı hakkında, İbn Sa'd, Hâşim'in Abdümenaf ticaret mallarını taşıyan Kureyş develerinin Medine'ye doğru yola çıktıklarını ve en-Nabat pazarına inip orada daimi kurulan bu pazarı bulduklarını ve mallarını oraya yığıp alışverişlerini yaptıklarını aktarır.²³² Hicretten sonra da bu pazardaki faaliyetler devam etmiş, Şam Nabatîleri de mallarını buraya getirmeye devam etmişlerdi.²³³ Yemen ile Mısır ve Akdeniz sahillerindeki ıtriyaat ticareti, mumyalama ve gemi kalafatlama işlerinde kullanılan zift ticareti de Nabatîler'in elinde olduğu için uluslararası ticarete çok ileri seviyedelerdi. Mısır, Suriye, Gazze ve Akdeniz sahillerinden Hindistan'a ve uzak doğuya giden gemilerin çoğu onlara ait olduğu için bu bölgelerde ticaret payının çoğu onların elindeydi.²³⁴

1.3.7. Hz. Peygamber Döneminde Kurulan Pazar

1.3.7.1. Medine Pazarı ve Konumu

Medine'nin en önemli pazarı ve en büyüğü Benî Kaynukâ idi. Kaynukâ oğullarının sürgün edilmesi ve Hz. Peygamber'in de müslümanlara has bir Pazar

²³⁰ Vâkidî, **a.g.e.**, 3. bsk, Dârü'l-A'lamî, Beyrut, 1989, C. I, s. 176.

²³¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî (ö. 256/870), **el-Câmiu's-Sahih**, Mektebe el-İslâmiye, İstanbul, 1379, C. III, s. 3.

²³² İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 78.

²³³ Abdullah b. Osmanel-Harraşi, **en-Neşâtü'l-İktisâdî fi'l-Medîneti'l-Münevvere fi'l-Ahdi'n-Nebevî**, Riyad, 2013, s. 238.

²³⁴ Mahmut Kelpetin, **İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan**, KURAMER, İstanbul, 2018, s. 123.

oluşturma isteği mescidin batısında kuzeyden güneye uzanan yeri Pazar yeri olarak belirlemesinde etkili oldu. Çadırlar kurulunca Kab b. Eşref yerin kendisine ait olduğunu ileri sürerek Hz Peygamber'in kurduğu çadırın iplerini kesmiştir. Hz. Peygamber: "Önemli değil. Onu öyle bir yere taşıyacağım ki, Onu daha fazla kızdırtacaktır" diyerek Saide oğulların mezarlığı olan yeri talep ederek pazara uygun hale getirdi.²³⁵ es-Semhûdî pazarın yerini mescidin güneyinden Cerar Saad adındaki bir bölgenin kuzeyine uzanan Seniyyetûl-Vedâ'nın yakınındaki bir bölge olarak belirlemektedir.²³⁶

Abdül Kuddûs el-Ensârî ise çarşının el-Menahe bölgesinde bulunduğunu belirtmektedir. Bu bölge Medine'nin batısında el-Musalla mescidi ile Bâbüş-Şami kalesi arasında bulunan dörtgen şeklindeki bir alandır.²³⁷

1.3.7.2. Medine'de Pazar Düzenlenmesi

İslâm öncesinde pazarların nasıl düzenlendiğiyle alakalı bilgiler çok azdır ve görünen o ki herhangi bir düzenleme kuralına da tabi değillerdi. Aynı durum Arap yarımadasının geri kalan pazarları için de geçerlidir. Pazar sorumlularının görevi ise bu pazarlarda ticaret yapmak isteyenlerden vergi toplamaktan öteye geçmemektedir.²³⁸ Ancak Medine pazarlarının durumu hicretten sonra farklı bir hal aldı, pazarlara olağandışı bir dizi düzenleme getirildi, bu uygulamalar arasında şunlar yer almaktadır:

1. Pazarı herkesin önünde açmak.
2. Tüccarlardan alınan vergilerin iptal edilmesi.
3. Her türlü sabit mekân yasaklandı ve yer hakkı sabah erken gelenlere verildi. Böylelikle pazar yerleri her gün yenilenir oldu. Semerin koyulması ise o mevkiin tutulduğuna işaretledi, binek üstündekiler pazara geldikten sonra semerini koyar sonra

²³⁵ Semhûdî, **a.g.e.**, C. II, s. 748.

²³⁶ Semhudi, **a.g.e.**, C. I, s. 748.

²³⁷ Abdulkuddus el-Ansârî, **Âsârü'l-Medine**, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1973, s. 163

²³⁸ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 264.

da pazarı dolaşır ve Pazar hakkında bilgi edinirdi.²³⁹

Bir rivayete göre Peygamber Efendimiz (sav) pazarda hurma satan bir adama ait kurulu bir çadır gördü ve yıkılmasını emretti.²⁴⁰ Sabit satış yerlerinin yasaklanması hilafet döneminde de devam etti. Rivayete göre Ömer b. Hattab pazara girdiğinde kurulu bir dükkan görünce onu kaldırttı.²⁴¹ Tüccarlardan biri el-Asba b. Nebate şöyle diyor: Bugün bizi burada satış yaparken görürsün, yarın ise başka bir yerde.²⁴²

4. Ticarî ilişkiler ile ilgili hükümlerin uygulanması ve satışlarda hileyi engellemek için pazarlar sürekli bir şekilde kontrol edilirdi. Buhârî'nin rivayetinde Peygamber Efendimizin tüccarlara gıdaları satmadan evvel satın aldıkları yerden başka bir yere taşımalarını emreden kimseleri gönderirdi.²⁴³

Peygamber Efendimizin kendisi pazarlara çıkıp tüccarlara alışverişlerinde dürüst olmaları için nasihat eder ve rehberlik ederdi. Rivayet edildiğine göre Medine pazarında bir mal hoşuna gitmiş, elini malın içine daldırdığında ise görünürde olmayı ortaya çıkardı, bunun üzerine şöyle dedi: “Müslümanlar arasında hile olmaz, hile yapan bizden değildir”.²⁴⁴

Peygamber Efendimizin Medine pazarlarını kontrol etmek üzere yetkilendirdiği kişilerle alakalı rivayetler bulunmamaktadır. Ancak Saîd b. el-Âs'ı Mekke çarşısında görevlendirdiğine dair işaretler bulunmaktadır.²⁴⁵ Aktarılanlara göre tüccarlar satın aldıkları gıdaları bineklerine zorla taşıttırırlardı, bu da bu işi yapmakla görevli kişilerin olduğunu belirtmektedir.²⁴⁶ Bunların da Peygamber Efendimiz tarafından görevlendirildiği görülmektedir. İbn Abbas'ın rivayetine göre

²³⁹ İbn Şebbe, **a.g.e.**, C. I, s. 304.

²⁴⁰ Semhûdî, **a.g.e.**, C. I, s. 749.

²⁴¹ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî (ö. 852/1449), **Fethü'l-Bârî Şerhü Sahîhî'l-Buhârî**, Dârü'l-Ma'rîfe, Beyrut, H. 1379, C. IV, s. 88.

²⁴² İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed b. İbrahim, **el-Musannef**, thk. Usame b. İbrahim, Mektebet'ü'l-Faruk el-Hadîse, Bahreyn, t.y, C. IV, s. 488.

²⁴³ Buhârî, **a.g.e.**, C. III, s. 20.

²⁴⁴ Ebu Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, **Sünenü'd-Dârimî**, Dârü'l-Muğni, Riyad, 2000, C. II, s. 323.

²⁴⁵ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî (ö. 463/1071), (463-1071) **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, C. I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicavî, 1. bsk, Dârü'l-Cil, Beyrut, 1992, C. II, s. 182.

²⁴⁶ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. III, s. 213.

ölçek ve tartı ehline şöyle demiştir: “önceki ümmetleri helak eden iki meseleyle vazifelendirildiniz”.²⁴⁷

5. Alışverişin pazar dışında yapılmasını uygun görmemiş ve malların pazara varmadan karşılanmamasını, özellikle malların Medine pazarına girmesini emretmiştir. Peygamber Efendimiz bu meseleyle ilgili şöyle buyurmuştur: “Bırakın insanları, Allah onları birbirleriyle rızıklandırınsın”.²⁴⁸ Medine’nin köylerinden elindeki ürünleri satmak için pazara gelen köylülerin pazara girmeden Medine dışında mallarını alanlar oluyordu. Malları ucuza alıp sonra pazara getirip çok karlarla satıyorlardı. Çünkü dışarıdan gelenler pazarı görmedikleri için fiyatlardan haberleri olmuyordu. Bundan haberdar olunca Hz. Peygamber bu durumu yasaklamıştır.²⁴⁹

Bu pazara Mekke, Necid, Şam ve Yemen gibi yerlerden ticaret kabileleri katılırdı. Kendileriyle getirdikleri ürünleri satıp buradan genellikle zirai ürünler alıp memleketlerine dönerlerdi. Medine’deki tüccarlar gazve ve seriyyelerle meşgul oldukları için Medine dışına pek ticarî seyahatler yapamıyorlardı. Bundan dolayı ihtiyaç duydukları malları ısmarlatıyorlardı.²⁵⁰

Medine pazarı ticarî kabileler için bir duraktı. Medine’nin çevresinden tüccarlar toplanırlardı. Sabahın erken saatlerinden başlayıp akşama kadar bu devam ederdi. Peygamber Efendimiz (sav) de erken harekete geçmeleri hususunda onları teşvik ederdi, bazı tüccarlar oğullarını sabahın erken saatlerinde gönderirlerdi. Pazarın açılması konusunda belirli günler bulunmamaktaydı Cuma günü dâhil olmak üzere hafta boyu devam ederdi.²⁵¹

²⁴⁷ Ebu’l-Alâ Muhammed b. Abdîrahman Mübarekfûrî, **Tuhfetü’l-Ahvezi**, C. I-X, Dâ’rû’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut, 2014, C. IV, s. 48.

²⁴⁸ Ebü’l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfî el-Kazvîni (ö. 623/1226), **Şerhü Müsnedi’s-Şâfiî**, thk. Ebubelir Zehran, Dârü’l-Falah, Katar, 2007, C. II, s. 147. Aslında bu düzenleme her iki tarafında lehinedir bir yandan taşralıların fiyatları tanımalarına ve buna göre alışverişlerini gerçekleştirmelerine izin vermekte diğer yandan ise tüketicilerin aracı olmadan doğrudan mal sahibinden daha düşük bir fiyatla almalarını sağlamaktadır.

²⁴⁹ Muhammed Yıldırım, **Medine’de Ekonomi Yönetimi ve Ticaret**, 2016-2017, s. 23-24.

²⁵⁰ İbn Hacer, **a.g.e.**, C. IV, s. 182; Mustafa Safa, “Hicret Sonrası Medine’de Sosyal ve Dini Hayat”, **Toplum Bilimler Dergisi**, Toplum Bilimleri, Ocak-Haziran- 2015, sy. 9 (17), s. 383.

²⁵¹ İbn Şebbe, **a.g.e.**, C. I, s. 262-307.

1.3.7.3. Medine Pazarında Ürünlerin Sunulma Şekli

Ürünlerin sergilenmesi çeşidine göre farklılık arz etmekteydi. Bez ve elbise ticaretinde satıcı, bazen ürünlerini başının üzerinde elindeki kumaşları sergileyerek taşırdı.²⁵² Gıda ürünleri ise kapların önünde sergilenmekteydi. Şarap, yasaklanmadan önce şarap küplerine veya kavanozlara konurdu. Hububatlar ise çuvallarda ve yığın halinde sergilenirdi.²⁵³

İbn Şebbe pazarda bazı yerlerin belirli ürünlerin satılması için tahsis edildiğine işaret etmektedir. Hayvanlar için bir bölüm; hurma, yağ ve köleler için başka bir bölüm tahsis edilmiştir.²⁵⁴ Bu yerlerin belirlenmesi dışında sabit dükkanlara izin verilmeyerek sermayenin ve gücün belli ellerde toplanması ve tekelleşmenin önü kesildi.

1.4.Pazarların Çeşitleri

Câhiliye dönemindeki pazarlar sezonluk, genel ve daimi özel pazarlar şeklinde ayrılırdı. Genel ve sezonluk olan pazarlar zamana bağlı yapılırdı ve günleri de sayılıydı. Zamanı bitince de pazar kapanmış olurdu. Bu pazar genelde hac için gelen hacıların ihtiyaçlarına binaen kurulurdu. Bu pazarlara uzaktan ve yakından olan herkes iştirak edebilirdi. Daimi ve Özel olan pazarlar ise o bölgede oturanlara has pazarlardır. Herhangi bir mevsim ve zamana bağlı olmadan istenilen mekanda, yörenin ihtiyacına göre kurulabilirdi.²⁵⁵

1.4.1. Sezonluk Genel Pazarlar

Dönemlik pazarlar olup senenin içerisinde belli aylarda, sınırları belli ve sayılı günlerde gerçekleştirilirdi. Bu pazarlar senenin takvimini belirlerdi çünkü bir dahaki pazarın ne zaman kurulacağı buralarda ilan edilirdi. Bölgenin ve çevre bölgelerin katılımıyla gerçekleştirilirdi. Genellikle bu dönemler uzlaşılmış olan dini mevsimlere ve ticarî kabilelerin durakları ve pazarlar arasında yolculuk

²⁵² İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. III, s. 184.

²⁵³ Müslim, **a.g.e.**, C. I, s. 99.

²⁵⁴ İbn Şebbe, **a.g.e.**, C. I, s. 262-267.

²⁵⁵ İrfan Muhammed Hammûr, **Mevasim el-Arap**, C. I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006, C. I, s. 65.

yaptıkları mevsimlere denk gelmektedir. Bunun amacı ise tüccarlarla insanlar arasında belirlenmiş bir zamanın yaygınlaştırılmasıdır. Böylelikle bir taraf diğer tarafın kabilelerini etkileyecek şekilde beklemek zorunda kalmazdı, aynı zamanda tüccarların pazarlara katılmak adına mallarını tedarik etmeleri için de zaman verilmiş oluyordu. Bu pazarlar, sadece ticaret ve maddi ihtiyaçların ötesinde kabileler arasında siyasî, ekonomik ve dinî kaynaşmayı da sağlardı.²⁵⁶ Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz bu çeşit pazarlardandır.

1.4.2. Devamlı Özel Pazarlar

Yılın belirli zaman dilimlerinde bir seferliğine kurulan pazarlardır. Bu çarşıların zamanlarını belirtmek rastgele yapılmıyordu. Çünkü ibadetlerin icra vaktiyle ilişkili olup ticarî kabilelerin varışlarını temin altına almak için pazarın kurulma zamanı bir yıl öncesinden ilan edilirdi. Bu çarşılarda öncelikle kral, satmak istediği malların ve ticarî ürünlerin tamamını satmadan tüccarlar mallarını satamazdı. Buna örnek olarak Devme el-Cendel pazarı gösterilebilir.²⁵⁷ Kralların genel mevsimlerde mal yüklü kabileler göndermesi ise adettendi, bu adet ise krallığın ve liderliğin alametlerinden sayılırdı. Bu sadece Araplar'ın değil Kısra ve kralların da bir örfüydü.²⁵⁸ Bu pazarlarda ticaret yapan tüccarlar krallara satışlarından dolayı onda bir oranında vergi öderlerdi. Aden, Sana, Sohar, Dubba, Muşakkar ve Devmetü'l-Cendel pazarlarında da onda bir oran krallara veya pazarları kuran kimselere verilirdi.²⁵⁹ Bu orana denk gelen miktar nakit veya aynıyle alınırdı.²⁶⁰ Her malın satış yeri belliydi. Kasaplık, canlı hayvan satıcılığı, mobilyacılık, terzilik, tekstilcilik.... gibi ihtisas gerektiren meslekleri icra edenlerin satış yerleri bu pazarlarda her zaman aynı yerdeydi. Bu çarşıların en önemli özelliği ise yıl boyunca aynı yerde ve sürekli açık kalmasıdır. Ayda veya haftada kaç gün açık oldukları konusunda kesin bilgiye ulaşamadık.²⁶¹

²⁵⁶ İrfan Muhammed Hammûr, **a.g.e.**, s. 66.

²⁵⁷ Mezrûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 161.

²⁵⁸ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VII, s. 261-323.

²⁵⁹ İbn Habîb, **a.e.**, s. 264-265.

²⁶⁰ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. V, s. 307.

²⁶¹ İrfan Muhammed Hammûr, **a.g.e.**, s. 67.

1.5.Hz Muhammed'in Risâletinden Önceki Ticarî Hayatı

İslâm öncesi dönemde Hicaz bölgesi geniş bir ticarî faaliyete sahne olmuştu. Mekke bu ticarî faaliyetten en büyük payı alan merkez idi. Kureyşliler uluslararası ticaret yapan tacirler statüsüne kavuşmuştu. Hz. Peygamber'in babası Abdullah ticaretle meşgul olmuş ve hatta ticarî sefer dönüşünde hastalanmış ve Medine'de vefat etmiştir. Hz. Peygamber amcaları vasıtasıyla ticarî seferlere katılmış ve Mekke'deki panayirlara giderek alışverişte bulunmuştur. Hz. Peygamber'in doğumundan nübüvvete kadar olan hayatına dair kaynaklarımız sınırlı bilgi sunduğu gibi ticarete başladığı zamanı ve nasıl ticaret yaptığını ve ne şekilde devam ettiği konusunda da sınırlı bilgi sunmaktadır.²⁶² Hz. Peygamber'in amcalarıyla hem ücret mukabili hem de ortaklık şeklinde yürüttüğü ticarî faaliyetleri aşağıda ele almaya çalışacağız. Hz. Peygamber ticarî amaçlı ilk seferini amcası Ebû Tâlib ile Şam'a düzenlemiş, bu sefer esnasında Hz. Peygamber'in yaşının 9-12 arasında olduğu ile ilgili farklı görüşler belirtilmiştir. Özellikle Rahib Bahîrâ'nın O'nunla görüşmesi ve elinden tutup: "Bu âlemlerin efendisidir, Allah'ın elçisi ve âlemlere rahmet olarak gönderilecek" demesi üzerine Kureyşin ileri gelenleri bunu nasıl bildiğini sormuş, Rahib de: "Siz yokuşu aşınca ne kadar taş, ne kadar ağaç varsa hepsi secdeye kapandı. Bu da ancak bir peygambere yapılıır" cevabını vermiştir. Yine kendisinin "O'nu omuz küreğinin altında bulunan elma gibi nübüvvet mühründen tanıyorum" dediği aktarılmaktadır.²⁶³ Bu hadise hem geçmiş ve hem de günümüz birçok ilim adamı tarafından farklı açılardan eleştirilmiştir. Eleştiri noktası ticarî seyahati değil tamamen Hz. Peygamber'in peygamberliğine delalet eden ve O'nu müjdeleyen yönlerinden dolaydır.²⁶⁴

İlk seyahatinin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra on altı yaşlarında iken amcası Zübeyr b. Abdulmuttalib ile Yemen'e ticarete gitmiş.²⁶⁵ Ticarî bir vesile ile

²⁶² Ahmet Turan Yüksel, "Bir Tacir Olarak Hz. Peygamber", **Diyanet İlmî Dergisi**, Sayı 2000, s. 137-148.

²⁶³ Tirmizî, **el-Câmi'u's-Sahîh**, "Menakib 3", no: 3620, (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire, 1356/1937, C. V, s. 590; İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 120, İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 180.

²⁶⁴ Geniş bilgi için bkz., **Çeşitli Yönleriyle Son Elçi'nin Hayatı**, Bünyamin Erul, Derleyen, Adnan Demircan, Sıyer Yayınları, 2015, s. 144.

²⁶⁵ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî (ö. 774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihaye**, C. I-X, Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, Beyrut, t.y., C. II, s. 277.

kurulan Hilfû'l-Fudûl'de genç yaşta yer alması aktif bir ticarî hayatın içine girdiğini görmektedir. Bu cemiyetin önemini ise şöyle beyan etmektedir “Ben, İslâmiyet’ten önce Abdullah b. Cüdâ’nın evinde yapılan sözleşmeye şahit olmuştum. Benim için vadi dolusu kırmızı develerden daha hayırlıydı. Vallahi! Eğer İslâmiyet döneminde de çağrılısam yine katılırim.”²⁶⁶ Kaynaklarda O’nun Sâib b. Abdullah adında bir Mekkeli ile ticarî ortaklık yaptığı ve Sâib’in Mekke fethinde Hz. Muhammed’in huzuruna getirildiğinde, onun çok iyi biri olduğunu, hiçbir husumet yaşamadığını söylediği aktarılmaktadır.²⁶⁷ İbn Sa’d bu ortaklığı şöyle anlatır: İslâm’ın ilk döneminde Sâib, Hz. Muhammed (sav) ile ticarete ortaklık yapardı. Mekke’nin Fetih günü olunca Müslüman olmaya geldi. Resûlullah (sav) O’na şöyle dedi: Merhaba kimseyi aldatmayan ve çekişmeyen kardeşim ve ortağım es-Sâib! Câhiliye döneminde (Allah katında) kabul olmayan ameller, işler yapardın. O bunları ileri soy ve akrabalık için yapardı. Bu gün o işler (Müslüman olduğun için) artık kabul ediliyor.²⁶⁸ Buna benzer Hz. Peygamber’in Talha b. Ubeydullah’ın kölesi Rebi b. Bedr ile de ortaklık yaptığını rivayetlerden öğreniyoruz. Özellikle Hz. Peygamber’in ticaret hesaplarını sağlam tuttuğu ve ortağı ile hiç tartışma yaşamadığı görülmektedir.²⁶⁹ Hz. Peygamber’in ticarî seferlerine ait bilgiler daha çok Hz. Hatice ile evlenmeden önceki dönem ve evliliğine sebep olan Şam seferi konularında söz konusu olmaktadır. Mekke’nin en zengin tâcirlerinden olan Hatice’nin hesabına ticarî kervanlara katılmıştır. Bazı rivayetlere göre Hz. Muhammed Hatice’den gelen ticaret teklifini amcası Ebû Tâlib’in tavsiyesi üzerine kabul etmiştir. O’nun yaptığı bu seferde iyi kâr yaptığını ve Hatice’nin iki misli ücret ödediğini yine aynı kaynaklar bize aktarmaktadır. Bu ticarî ilişki Hz. Hatice’nin Hz. Peygamber’e duyduğu ahlaki güvenirlilik ve dürüstlüğü pekiştirerek evliliklerine vesile oldu. Evliliğinden sonra peygamberliğe kadarki zaman içerisinde geçimini ticaretle sağladığını ve eşinin malına elini sürmediğini görüyoruz.²⁷⁰ Hz. Peygamber Suriye seferinden önce Hz. Hatice namına Yemen cihetinde bulunan Curaş’a gittiği ve Hicaz-Yemen yolu üzerinde

²⁶⁶ Ahmet b. Hanbel, **a.g.e.**, C. I, s. 90.

²⁶⁷ Ahmet b. Hanbel, **a.g.e.**, C. III, s. 425; Hamidullah, **a.g.e.**, C. I, s. 45.

²⁶⁸ İbn Sa’d, **a.g.e.**, C. VI, s. 93.

²⁶⁹ Süheylî, **a.g.e.**, C. I, s. 214.

²⁷⁰ İbn Sa’d **a.g.e.**, C. I, s. 129-130; İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 187.

kurulan Hubâşe pazarına uğradığını yukarda zikretmiştik.

Hız. Peygamber'in ticaret amacıyla amcasıyla Arap Yarımadasında Bahreyn'e bir kaç sefer düzenlediğini ve aynı zamanda Hecer, Muşakkar gibi yerlere gittiğini hadislerde geçen ifadelerden anlamaktayız.²⁷¹ Bu da Hız. Peygamber (sav)'e Arabistan'da yaşayan insanları yakından tanıma, onların dinî, siyasî ve içtimaî durumları yanında dil ve lehçelerini öğrenme imkânı sağlamıştır.²⁷²

²⁷¹ Ahmed b. Hanbel, **a.g.e.**, C. III, s. 432; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), **el-Müstedrek**, C. I-IV, Dârü'l-İbni Hazm, 1981, C. III, s. 182.

²⁷² Adem Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi (1)**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 138.

İKİNCİ BÖLÜM

HİCAZ ÇARŞILARINDAKİ TİCARİ MALLAR, SATIŞ DÜZENİ VE ÖLÇÜLERİ

2.1. Ticarî Malların Çeşitleri

Hicaz çarşılarında her türlü ticarî mallar bulunmaktaydı. Bu mallar yerli üretim yanında çoğu ithal edilen mallardı. Daha önce de belirttiğimiz gibi Hicaz çöl iklimine sahip bir yapıda iken ziraata da elverişli yerleri olan bir coğrafyaydı. Tâif'in verimli topraklarından elde edilen ürünler (buğday, arpa ve meyveler) olmasına rağmen bölgeye yetmiyordu. Dolayısıyla dışarıdan bu temel gıdalar yanında diğer ticarî mallar da ithal edilirdi.²⁷³

2.1.1. Altın, Gümüş ve Değerli Taşlar

Kıymetli maden olan altın gümüş işleme sanatına Araplar'da "siyâyğa" adı verilirdi. Bu günün ifadesiyle kuyumcular o zaman altın gümüşün yanında bakır ve demirden ziynet eşyaları da imal ederdi. Câhiliye döneminde bu meslek Benû Kaynukâ Yahudilerinin elindeydi. Bu dönemde en çok üretilen ziynet eşyaları altın ve gümüşten yapılırdı. En fazla da elmas ve yakut taşlarla tezyin edilmiş kolye göze çarpmaktadır. Ayrıca kuyumculuk sanatını icra eden sanatkarlar sivâr denilen bilezikler de üretirlerdi. Bu süs eşyaları kadınlar tarafından kullanılırdı.²⁷⁴

Yakut, elmas ve inci gibi kıymetli taşlarla süslenen yüzükler de imal edilirdi. Hatta yüzük, taşların üzerine resim ve benzeri anlamlı işaretler kazılıp mühür olarak kullanılmak için satışa arz edilirdi. Yine bu dönemde kuyumcular tarafından yapılan taşlar ziynet eşyası yanında krallarca taş olarak da kullanılırdı.²⁷⁵ Varlıklı aileler ve Mekke reisleri evlerinde ikram eşyalarını gümüş ve altın kulplu kaplar içinde bulundururlardı. Hatta savaş aletlerinden kalkan ve zırh gibi malzemelerini bazen

²⁷³ Cevâd Ali, *a.g.e.*, C. VII, s. 166; Belâzürî, *a.g.e.*, C. I, s. 64.

²⁷⁴ Adem Apak, *Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)*, KURAMER, İstanbul, t.y., s. 285-286.

²⁷⁵ Hire Kıralları taş kullanırdı. Mâlik b. Nüveyre'nin şiirinde Hîre kralı Nu'man b. Münzir'in yakut ve zebercetle süsülü altından yapılmış tacından bahsedilmektedir. Bkz. Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791), *Tâcü'l Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, C. I-XXV, 1. bsk, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414 h., C. II, s. 12.

altınla süslerlerdi. Aynı zamanda mukaddes mekânların tezyinini de altınla yaparlardı.²⁷⁶ Arap toplumunun ve hassaten Mekkelilerin Gümüş ve altın ticareti ile ciddi manada ilgilendiğini kaynaklarımızda görüyoruz. Safvân b. Ümeyye'ye ait bir kervanın, Şam'dan gelirken Karede'de Medineli müslümanlar tarafından ele geçirildiği, kervanın altın ve gümüş taşıdığı bildirilmiştir.²⁷⁷

Necid ve Yemen'den çıkartılan değerli madenler ticarî amaçla gelen tüccarlar tarafından Hicaz'a ithal edilirdi. Dolayısıyla bu değerli madenler Kureyş tüccarının en fazla kar ettiği mallardı.

2.1.2. Un, Yağ, Şarap, Kuru Üzüm

İnsanların yiyecek içecek ihtiyaçlarını temin eden hizmetlerin başında gıda üreticiliği gelir. Elde edilen hububatın tüketime uygun hale gelmesi için o döneme uygun değirmen ve fırın gibi teknik malzemeye ihtiyaç vardır. Câhiliye döneminde Araplarda değirmencilik zanaatı oldukça geri durumdaydı. İnsanlar evlerinde rabâ denilen küçük boyutlu el değirmenleri bulunduruyordu. Nüfusun yoğun olduğu yerlerde hayvan gücüyle çevrilen büyük değirmenler de mevcuttu. Ancak Yemen bölgesinde suyla çalışan değirmenler de vardı.²⁷⁸ Arap ülkelerinden yağ, hurma, küp, yün, kıl ve deri getirirlerdi.²⁷⁹ Abdullah İbn Cüd'ân'ın Mekke'nin gıda ihtiyacı olan buğday, yağ ve bal almak için Şam'a iki deve gönderdiği, Ayrıca Osman İbn Huveyris ile Abdurrahman İbn Avf'ın, Şam'a yağ ve peynir yüklü kervanlar sevk ettiği rivayet edilmiştir. Tâif'den getirilen üzümün hem Mekke'de tüketilmek hem de diğer yerlere götürülmek için nakliyatı sağlanıyordu. Üzümden elde edilen şaraplar da hem iç Pazara hem dışarıya satılırdı.²⁸⁰

Şarap üretimi Araplar arasında çok yaygındı. Çünkü İslâm öncesi Araplar

²⁷⁶ Adem Kapak, **a.g.e.**, s. 287. Kur'ân-ı Kerim'de el-Vâkı'a suresi 18. ayette testi, ibrik ve kadehlerden bahsedilir, aynı zamanda en-Nûr süresi, 31. ayette gizledikleri ziynetleri yere vurarak tanınmasını yasaklayan ayette halhallar zikredilerek o dönemde kullanılan ziynet eşyalarından bahsedilmektedir.

²⁷⁷ Taberî, **a.g.e.**, C. I, s. 374. Gümüş ticaretiyle meşhur Ebû Süfyan Şam'a ticaret kervanı gönderdiğinde Medineli Müslümanlar tarafından ele geçirilen kervanda 100.000 dirhem değerinde gümüş vardı. Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VII, s. 308.

²⁷⁸ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VII, s. 571-572.

²⁷⁹ Taberî, **a.g.e.**, C. II, s. 125.

²⁸⁰ Ahmet Turan Yüksel, **İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat**, Beyan Yayınları, 1999, s. 65.

şarap içmeye çok düşkün oldukları için şarapçılık ta önemli meslekler arasında yer alıyordu. Hurma, üzüm, mısır ve baldan elde ettikleri ham madde ile içki üretimi yapılıyordu. Bazen de hurmaya kuru içki katarak da içki elde edebiliyorlardı. Balı da ısıtarak ondan “bit” diye isimlendirdikleri içki elde ederlerdi.²⁸¹

2.1.3. Gemicilik, Balıkçılık ve Dalgıçlık

Mekkeliler ticaretlerinde başka milletlere göre tarafsız davrandıkları için Romalılar ve Farslılarla ilişkileri iyiydi, tarafsız kalmak da onların lehineydi. Bu nedenle yakın olan limanları Habeşistan’la ticaretlerinde kullanmışlardır. Çok geçmeden Yemenliler de Farslılar ile Habeşistan ve müttefikleri Romalılar arasındaki ihtilaf karşısında tarafsız bir konum aldı. Kureyş kabileleri kuzeyle her zaman bağlantı halindeydiler. Bunun yanı sıra ticarî noktaları bulunan Habeşistan’a gerçekleştirilen deniz seferlerinden de bahsedilmektedir.²⁸² Muhtemelen bu deniz ticaret ufkunun genişlemesi Müslümanların Habeşistan’a gerçekleştirmiş olduğu hicrete ön ayak olmuştur²⁸³ Aksi takdirde Mekkelilerin bilmedikleri bir beldeye hicret etmeleri makul değildir. Bu da göstermektedir ki Mekkeliler ticari elçilerle bağlantı kurdukları beldeye zikretmiş olduğumuz malları göndermişlerdir²⁸⁴ Denizden, fırtınalardan, üstünde gerçekleşenler ve dibinden çıkarılanlardan bahseden Kur’ân ayetleri Hicaz ile Habeşistan ve diğer ülkeler arasındaki ticari faaliyet ve deniz seyahatlerinin yansımalarından başka bir şey değildir. Bu ayetler Allah’ın nimetlerinin çeşitliliğinden bahsetmektedir, burada kullanılan yakın hitap kipleri muhatapların Hicaz ehli özellikle de Mekke ehli olduklarını göstermektedir. Bu da onların çeşitli deniz faaliyetleriyle bağlantılı olduklarına, Hicaz ağız ve sahillerinde seyahat, balıkçılık ve dalışla uğraşıldığına, Hicaz ehlinin özellikle de şehirlilerinin ve tüccarlarının bundan büyük kazançlar elde ettiklerine işaret etmektedir. Bu ayetler çokça ve tekrarlı bir şekilde geçmektedir, Kuran’da denize, içindekilere ve üzerindekiilere işaret eden bu söylem gemicilik, balıkçılık ve dalgıçlık faaliyetlerinin zayıf olmadığına delalet etmektedir. Bunun yanı sıra Hicaz ehlinin yaşamlarında,

²⁸¹ Ahmet Turan, **a.g.e.**, s. 289. Mısırdan üretilen içkiye, “mezr”, mayalama suretiyle elde edilen içki türüne de “nebiiz” denilirdi. “hmr” denilince de üzüm şarabı anlaşılırdı. Bkz. Zebidî, **a.g.e.**, C. II, s. 176- 178.

²⁸² Taberî, **a.g.e.**, C. II, s. 23-69; İsfahânî, **a.g.e.**, C. VII, s. 52.

²⁸³ Taberî, **a.g.e.**, C. II, s. 68-69.

²⁸⁴ Belâzürî, **a.g.e.**, C. I, s. 380.

ekonomik açıdan önemli bir yeri olduğuna, denizi ve denizde yolculuğu bildiklerine ve çeşitli amaçlar doğrultusunda kullandıklarına işaretler vardır.²⁸⁵

2.1.4. Güzel Koku, Sandal Ağacı

Aden hem İslâm öncesi hem de İslâm sonrası güzel kokuların üretildiği merkez olarak göze çarpmaktadır. Hindistan'dan Aden'e gelen tüccarlar ham madde olarak getirdikleri maddeleri işleyip kullanılır hale getirdikleri kokularla ülkelerine dönerlerdi.²⁸⁶ Hz. Peygamber'in amcası Abbâs b. Abulmuttalib, Yemen'den getirdiği kokuların satışını hac mevsiminde yapardı. Bunun yanı sıra Yemenli tüccarlar da kendileriyle beraber Yemen'den Mekke'ye kokular getirirlerdi. Ayrıca Kureyşliler, Tâif kuru üzümünü, Hicaz madenlerini, Afrika kölelerini bazen de Mısır kumaşlarını Şam diyarında pazarlardı.²⁸⁷ Sandal ağacının ise Mekke ticaretinde özel bir yeri vardı ve Çin'den getirilirdi. Bununla birlikte çeşitli kıyafetler, altın, değerli taşlar ve diğer temel mallar Mekke kafileleri taşımadan evvel Yemen limanına getirtilirdi. Mekke çarşısı bu malların çok azını kullanırken geri kalanı Şam'a gönderilirdi.²⁸⁸

Câhiliye Arapları güzel koku ve miski çok kullanırlardı. İmrülkays'ın muallakasından Arap kadınlarının yataklarına misk sürdüklerini ve dolayısıyla çok yaygın olarak güzel koku kullanma adetleri olduğunu görüyoruz.²⁸⁹

2.1.5. Hurma, Arpa, Buğday, Bakla ve Sebzeler

Tarım elverişli toprakları genelde sahil boyunca uzanan ve sınırlı tarımsal faaliyetlerin gerçekleştiği vadiler dışında Hicaz'da sınırlı tarım yapılmaktaydı. Hicaz daha çok hurma, Yemen buğday, Tâif ise üzüm üretimi ile meşhurdur. Tâif'teki Sakif kabilesi bağcılığı ve şarap üretimi ile ün salmıştı. Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın Tâif'ten özel yetştirdiği üzümle zenzem suyunu karıştırarak şerbet elde edip sattığını kaynaklarımız rivayet etmektedir.²⁹⁰

²⁸⁵ Yâkût, **a.g.e.**, C. V, s. 249.

²⁸⁶ el-Merzûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 164.

²⁸⁷ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. III, s. 293.

²⁸⁸ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. III, s. 29

²⁸⁹ Turhan Baytop, Nebi Bozkurt, "MİSK", **DiA**, C. XXX, s. 181-182.

²⁹⁰ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. IV, s. 107-108.

Hicaz bölgesi meyve ve sebzelerini Tâif'ten tedarik ederdi. Araplar'ın Yemen'e el-Arzu'l-Hadrâ adını vermesinin sebebi buradan tahıl ihtiyaçlarını tedarik ettikleri içindir. Buna ek olarak da arpa, bakla, pazı, soğan, sarımsak, salatalık, çam sakızı, limon, ayva, şeftali, yasemin, muz, üzüm, incir ve nar diğer ürünler de yetiştirirdi.²⁹¹

Arabistan'ın en önemli meyvesi hurma olup ağacından da faydanılmaktadır. Hurma bölgenin temel besini olmakla birlikte ihraç edilerek veya dışardan gelen hacılara satılarak diğer ihtiyaçları olan mallarla mübadele edilirdi.²⁹²

Medine'nin en verimli ve büyük toprakları zengin Yahudilerin, hahamlarının, Evs ve Hazrec'in ileri gelenlerinin elindeydi. Medine'liler ise, tarımsal topraklarının üçte birini kiraya vererek değerlendirmişlerdir.²⁹³

Hicaz zikredilen bu ürünlerin birkaçını ihraç etse bile dışarıya bağımlı bir yapıya sahipti. Hayavancılıkla elde ettiği gelirle ihtiyaç duyduğu arpa, buğday ve diğer lüks ürünleri ithal ediyordu. Bu anlamda Hz. Hatice'nin yeğeni olan Hakîm b. Hizâm'ın Suriye'den gelen buğday kervanlarının yüklerini Şi'bu Ebî Talib'e boşaltarak buradan paylaşdırılması gerçekleşirdi.²⁹⁴

2.2.Kullanılan Tartı ve Ölçüler

2.2.1. Tartı, Ağırlık ve Sıvı Ölçüleri

Tartı, ağırlık ve sıvı ölçümleri Araplar tarafından bilinmekteydi. Bunlar aynı zamanda Kuran-ı Kerim'de zikredilmiş ancak miktarları belirsiz kalmıştır.²⁹⁵ Kur'an-ı Kerim'de ağırlık ve sıvı ölçüleri kavramları çoğu yerde emanet ve ölçüde doğru olma konularını ifade etmede kullanılmıştır. Bu da o dönemde ağırlık ve sıvı ölçülerinin kullanılan ve bilinen birimler olduğunu göstermektedir. Bu ölçümler bazen doğru bazen ise yanlış gerçekleştirilmekteydi. Kur'an ayetleri ise bu ölçümlerin doğru gerçekleştirilmesine özendirmiştir. Aynı zamanda hile ve

²⁹¹ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. IV, s. 71.

²⁹² Nebi Bozkurt, "HURMA", **DİA**, C. XVII, s. 391-392.

²⁹³ Buhârî, **a.g.e.**, C. II, s. 82.

²⁹⁴ el-Fâkihî, **a.g.e.**, C. III, s. 205.

²⁹⁵ Ali İmran, 3/14.

aldatmanın yaygın olduğunu, tüccarların müşterilerini özellikle de bedevileri istismar ettiklerini ayetler açıklamaktadır. Onlar alırken düşük satarken ağır gelecek şekilde tartı yapıyorlardı. Câhiliye’de iki farklı ölçek kullanılırdı. Satarken küçük, alırken büyük ölçek şeklinde hilekâr bir ölçüm yapıyorlardı.²⁹⁶ Kur’ân-ı Kerîm’in bazı ayetlerine baktığımızda kullanılan tartının daha sonra kullanılan tartı şekline benzer çift kefeli olduğu anlaşılmaktadır.²⁹⁷

Sâ’: Araplar tarafından kullanılan bu ölçü birimi Mezopotamya katı madde ölçü birimidir. Sözlükte “ağzı dar su kabı” manasında, toprak ürünlerinin zekât nisabı haram ve yasakları ihlal fidyesi ve zevcenin nafakası v.b konularla alakalı hadislerde geçmektedir. Medine ölçeği olup Hicaz’da yüzyıllarca kullanılmışsa da Kuzey Afrika dışındaki bölgelere yayılmamıştır. Dolayısıyla tarih boyunca diğer birimlerden karşılığı hesaplanmaya çalışılmış ve mezhepler arasında ihtilâflar doğmuştur. Üzerinde görüş birliğine varılan tek husus Peygamber sâının dört Peygamber müddüne denk geldiğidir. Çeşitli rivayetlerde Resûl-i Ekrem’in bir müd su ile abdest aldığı, bir sâ’ su ile gusûl yaptığı ifade edilirken bazılarında ikincisi için sekiz rıtl denilmiştir.²⁹⁸

Müd: Sâ’ın dörtte biridir. Medd kökünden gelen müd kelimesi “öne doğru elleri uzatıp iki avucun aldığı tahıl miktarı” manasındadır. Genelde hububat ve bakliyat benzeri kuru besinlerin ölçümünde kullanılır. Müd sadaka, keffaret gibi benzeri konuları açıklayan hadislerde geçer.²⁹⁹

Ukiyye: Vikâye kökünden “koruma” manasında ya da “ağır” manasındaki evk kökünden türediği ileri sürülmüştür. Tartılan ürünün cinsine göre değişiklik gösterse bile Ukiyye, Rıtlın on ikide birine eşit gelmektedir. Hicaz ukiyyesinin 40 dirheme denk geldiğini söyleyebiliriz. Altın ve gümüş gibi madenler bu ölçek

²⁹⁶ el-En’âm, 6/152, el-İsrâ, 17/35, er-Rahmân, 55/9, el-Mutaffîfîn, 83/1-3.

²⁹⁷ el-Kâri’a, 101/6-9.

²⁹⁸ Kallek, “Sâ”, **DİA**, C. XXXV, s. 317-319. Ağırlık ölçüleri hakkında bir sâ’nın 4 kiloya, bir müd’ün de sâ’nın dörtte birine denk geldiği söylenebilir ancak bu ölçüler bölgeden bölgeye göre değişiklik gösterebilmekteydi. bkz. Muhammed Hamidullah, **a.g.e.**, s. 822.

²⁹⁹ Kallek, “Müd”, **DİA**, C. XXXI, s. 457-459.

üzerinden tartılmaktaydı.³⁰⁰

Miskal: Sikal kökünden türemiş “ağırlık” manasındadır. Hem bir ağırlık ölçüsü hem de bir para birimidir. Kurân’ı Kerim ve hadis-i şeriflerde ağırlık manasında kullanılmış, altın gümüş ve gülyağı gibi değerli maddelerin ölçümünde kullanılmış bir ağırlık birimini ifade eder. İslâm’dan önce 14-16 gramlık İbrani şekiller değerinde bu ağırlık birimi Araplarca miskal olarak adlandırılmıştır. Bu ölçülerin dışında başka tartı aletleri de olduğu söylenir. Arazi, kumaş vs. için genel ölçü olarak arşın ve bunun yarısı olan karış kullanılıyordu. Arşınlar kişilere göre değiştiğinden daha sonra, İslâm dini arşın kanun ölçüsünü belirtmiş ölçü ve tartıları resmi mühürle damgalamıştır.³⁰¹

2.3.Hicaz Çarşılarındaki Alım-Satım Yöntemleri

2.3.1. Münâbeze

İslâm öncesi Hicaz’da Arap pazarlarının genelinde kullanılan yaygın satış şekillerinden Münâbeze: “atmak” manasında nebz filinden türeyen Münâbeze, alıcı ve satıcının bir malı incelemeden birbirlerine atmalarıyla gerçekleşen bir satış şeklinin adıdır. Satın alınacak malın uygunluğu incelenmeden kıyafetin karşılıklı olarak birbirinin üzerine atılmasıdır. Satıcı alıcıya: elbiseyi atarsam sana şu kadara olur derdi. Bazen de: elbiseyi atarsam seçme şansın olmaz derlerdi. Eskiden biri gelip elbisesini satmak için sererdi, satın almak isteyen biri geçtiğinde satışa sunulan elbiseyi beğendiğinde kendi elbisesini onun üstüne atardı. Diğer kişinin hoşuna giderse de o hemen kalkıp elbiseyi onun üstüne atardı. Her iki tarafta ne satın aldığını ne de sattığını söylerdi. Bu satış türünde malın incelenme seçeneği olmadığından garar’a (meçhul satış) girmektedir. Bazı alimler Münâbeze ve taş atma şekli ile satışın aynı olduğunu söylerler.³⁰² Açıklık ve rıza olmadığı, haksız kazanç sağladığı için İslâm bu satış şeklini yasaklamıştır. Münâbeze, alıcı aldığı malı inceleme fırsatı bulamadığı için bir tür kumar oyununa benziyor.³⁰³

³⁰⁰ Kallek, “Ukiyye”, **DİA**, C. XLII, s. 67-68.

³⁰¹ Kallek, “Miskal”, **DİA**, C. XXX, s. 182.

³⁰² Alûsî, **a.g.e.**, C. I, s. 266; İbn Mace, **a.g.e.**, C. II-733.

³⁰³ Celal Yeniçeri, “Münâbeze”, **DİA**, C. XXXI, s. 563.

2.3.2. Mülânese

Temas etme, dokunma anlamına gelen mülânese, lems kökünden gelmekte, karşılıklı olarak birbirinin elbiselerine bakmadan dokunmaktır. Bu durumda iki veya daha fazla kişi arasında gerçekleşmesi gerekmektedir. Tek taraflı değil alıcıyla satıcı arasında gerçekleştirildiğinden dolayı mufaele babı kullanılmıştır.

Bu uygulama Câhiliye örfünün bir parçasıydı, biri elbise satacağında onu katlayarak sererdi. Câhiliye çarşılarında elbiseler yere serilirdi. Satın almak isteyen alırdı. Kıyafeti beğenen kişi incelemeyen, kaldırıp kıyafetin uygunluğuna bakmadan gelip dokunurdu.

Mülânesenin bir kaç çeşidi bulunmaktadır. Buna göre kişi şöyle der: Elbiseye dokunursan sana şunun karşılığında satmış olurum. Elbise önünde kalır ona dokunur dokunmaz satın alması zorunlu olur. Bu konuyla ilgili Peygamber Efendimiz Câhiliye satışları arasında iki tanesini yasaklamıştır: Münâbeze ve Mülânese satışlarıdır. Buhârî'nin Ebû Hureyre'den rivayet ettiği bir hadiste, Resûlullah'ın Mülâneseyi ve Münâbezeyi yasakladığı bildirilmiştir.³⁰⁴

Ukâz'da alışveriş es-serar yöntemiyle gerçekleştirilmekteydi.³⁰⁵ Bu yönteme göre satıcı ve alıcı ellerinde yüzük çıkarma yarışında bulunur. Önce çıkaranın kuralları geçerli olur. İkisi aynı anda çıkarırlarsa yarış tekrarlanır taki sonuç alıncaya kadar. Bununla satıcı koyduğu değere malı satmış, alıcı ise almak istediği düşük değere malı almış olur. Buradan yola çıkarak büyük mevsimlerde Arapların alışverişinin aslında bir tür kumar veya oyun olduğunu söyleyebiliriz, çarşılarıysa büyük eğlence ve şans oyunları merkezlerinden ibaretti.³⁰⁶

2.3.3. Taş Atma

İslâm öncesi Arapların kullandığı satış şekillerinden biri de taş atma suretiyle yapılan satıştır. Birkaç kişi satıcının başına toplanır ürünü beğenip razı olan taşını

³⁰⁴ Buhârî, **a.g.e.**, C. III, s. 91; Muslim, **a.g.e.**, C. V, s. 3; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889), **es-Sünen**, thk. Şuayb el-Arnaut, 1. bsk., Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, Beyrut, 2009, C. III, s. 347; Tirmizi, **Sünen**, C. III, s. 602.

³⁰⁵ İbn Habîb, **a.g.e.**, C. II, s. 165-267.

³⁰⁶ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. IIV, s. 371.

fırlatırdı. Malı istemedikleri halde aynı anda taşları fırlatmışlarsa ve ürüne değmişse mecburen birleşip malı almak zorunda kalıyorlardı. Bu durumda ürünün fiyatı düşüyordu. Bu da satıcı aleyhinde bir araya gelip satıcıya zarar vermek manasına geliyordu. Çünkü kendi aleyhine toplanan alıcılar gerçek fiyatın altına fiyatı düşürüp satıcıyı satışa mecbur etmiş oluyorlardı.³⁰⁷

Alûsî taş atma şekliyle yapılan satışların birkaç çeşidini açıklıyor: Satıcı alıcıya taşı atıyor. Hangi elbisenin üzerine düşerse değeri bir dirhem olarak ödeniyor. Yer satarken taşının vardığı yere kadar yer şu miktara senin oluyor. Avucun içine doldurduğu çakıllar kadar dirhem ödersen bu mal senin olur. Elleriine çakıl doldurup çakıllar düşmeye başlayınca satış gerçekleşmiş olur. Koyunların üzerine çakıl atılırdı ve hangisine değerse şu dirheme satış olmuş olur, şeklinde taş atma şekliyle Câhiliye’de gerçekleşen satışları belirtmektedir.³⁰⁸

2.3.4. Gizli Satış

Kaynaklar, Gizli Satış’ı Ukâz’da gerçekleştirilen bir diğer satış türü olarak belirtmişlerdir. Bu yöntemle göre satıcının başında malı almak istemeyen bir kalabalık bulunur, bunlar kârdan pay alırlardı.³⁰⁹ Ukâz çarşısına her taraftan tüccarlar gelmekteydi ve bu çarşı için hazırlayabildikleri her çeşit ürünü getirirlerdi.

Gizli satış hakkında : “Gizli satış iki taraf elini çıkarır, eğer yüzüğü erken çıkarırsa, satış falancaya şu miktar üzerinden anlamına gelirdi. Fakat diğer taraf yüzüğü çıkarırsa başka bir miktar üzerinde satış gerçekleşir. Aynı anda çıkarırlarsa satış gerçekleşmiyor, yüzük çıkarma işi devam eder”.³¹⁰

İrfan Muhammed Hammûr, Ukâz ve diğer Hicaz çarşılarında alışverişin genelde satıcıyla alıcının sözleşmeleri ve pazarlık yapmalarıyla gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra bazı satışlarda biçimcilik ihlal edilmekteydi. Bu kötü adetlerden biri de satıcının herhangi bir kişiyle gizli bir şekilde anlaşıp bu kişinin müşterilerin duyabileceği ve görebileceği ürünleri övmeye başlamasıyla müşteriye

³⁰⁷ Alûsî, **a.g.e.**, C. I, s. 264; İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 264; Mazrûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 162

³⁰⁸ Alûsî, **a.g.e.**, s. 264-265.

³⁰⁹ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 267.

³¹⁰ Butrus Bustânî, **Muhitü'l-Muhit**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, t.y, s. 406.

duydukları ve gördüklerine inandırıp aceleyle ürünleri incelemeden, gerçek değerinin üzerinde bir ücret karşılığında satın almasına neden olurdu.³¹¹

İbn Habib'in sadece bu satış şeklinin Ukâz da olduğunu söylemesi diğer satış şekillerinin olmadığı manası çıkarılamaz. Ukâz'a her bölgeden tüccarın katılmasından dolayı bu tür satış yönteminin de cereyan ettiğini zikretmektedir.³¹²

2.3.5. Habelü'l-habele Satış Şekli

Arapların Câhiliye pazarlarında kullandıkları satış şekillerinden biri olan ip ile satış, belirli ürünler ve mallar için kullanılan bir satış şeklidir. Satılan şeyin kesin ve temlik imkânı taşımadığı için İslâm yasaklamıştır. Birkaç satış şekli olan Bey' habl, satıcının hamile deveyi göstererek "karnındaki yavruyu sana bu bedele sattım" veya karnındaki dişi yavru olacak onu sana sattım. Veya hurmalar daha olgunlaşmadan dalında iken şu bahçenin bu yılki meyvesini sattım gibi ifade kullanılır ve ürünleri satarlardı.³¹³

2.3.6. Neceş Satış Şekli

Neceş, İslâm öncesi daha çok kumaş satıcılarının kullandığı hileli satış türüdür. Pazarlama amacıyla üründe olmayan sıfatlarla ürünü övmek, satışı kızıştırmak ve fiyatı yükseltmek için satınalma niyeti olmayanların fiyatı artırma amacıyla yaptıkları satış yöntemlerine denilmektedir. Hz. Peygamber "fiyat artış yarışına girmeyiniz..."³¹⁴ buyurarak satış kızıştırmayı nehyetmiştir. Alıcıya fiyatından fazla bir değere satış olduğu için zarar verilmiş oluyor. Burada satıcıyla anlaşmalı kişinin alıcı kılıfıyla gerçek malı alacak kişiyi mağdur edeceği ve zarara uğratacağı için bu satış şekli yasaklanmıştır.³¹⁵

³¹¹ İbn Kuteybe ed-Dineverî, **Mevâsimü'l-Arap**, Dârü's-Şuuni's-Sakâfiye el-Amme, Bağdad, 1988, s. 844.

³¹² Efğanî, **a.g.e.**, s. 53-54.

³¹³ Efğanî, **a.g.e.**, s. 52; İbrahim Kâfi Dönmez, "Garar", **DİA**, C. XIII, s. 366.

³¹⁴ Ebû Dâvûd, **es-Sünen**, C. III, s. 366.

³¹⁵ Müslim, "Buyû", 11-12.

2.4.Kullanılan Nakdi ve Değerli Paralar

2.4.1. Dirhem ve Dinar

İnsanlık tarihinde para toplumun gelişmesinde ve medeniyet kurmasında ehemmiyetli bir metadır. Beşeri toplumun siyasi ve ictimai gelişiminde büyük öneme sahip olan para aynı zamanda ticari malın değerini belirlemesi ve işlerin ikamesi için de önem arz etmektedir. Arap yarımadasının genelinde Hicaz'da özellikle alışveriş Mukayede (takas) , hizmet veya nakit olarak yapıldı.

Bazen sadece nakit karşılığında satılabilirdi. Araplar para kullanmayı İslâm'dan çok önce tanımış hatta Adem as.'dan beri bildiklerini söyleyenler de vardır.³¹⁶ Dinar ve dirhem Kur'ân'ı kerimde zikredilmesini de delil olarak zikrederler. *“Kitap ehlinden öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet etsen, onu sana (eksiksiz) iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet etsen, tepesine dikilip durmadıkça onu sana iade etmez. Bu da onların, “Ümmîlere karşı (yaptıklarımızdan) bize vebal yoktur” demelerinden dolayıdır. Onlar, bile bile Allah'a karşı yalan söylerler.”*³¹⁷ *“(Kafîle Mısır'a vardığında) onu değersiz bir metaya, sayılı bir kaç dirheme sattılar. Onlar zaten ona değer vermemişlerdi.”*³¹⁸ Câhiliye döneminde ve İslâm'ın ilk döneminde iki çeşit para kullanılmaktaydı. Biri dirhem, diğeri ise dinardır. Dirhem Yunanca kökenli bir kelimedir. Bunların da iki tür baskısı bulunmaktaydı. Biri üzerinde İran nakışlarının basılı olduğu, diğeri ise Roma nakışlarının basılı olduğu dirhemlerdir. Birincisine Bağliye, Sevda–Damiye, ikincisine Taberiye, Bizantiye denilirdi. Hepsi gümüşlendi ancak ağırlıkları çeşitlilik göstermektedir. Bu sebepten dolayıdır ki Mekkeliler ve tüm Araplar dirhemi sayı bakımından değil ağırlık bakımından değerlendirirler. Alışverişlerini buna göre gerçekleştirirlerdi. Bu durum Araplardaki zekâ ve iyi çalışmanın bir göstergesi olmakla birlikte çarşılarının ve ticaretlerinin yüksekliğini ve refahını ispatlamaktadır. Dinarlar ise Mekke ve Arap diyarının tamamında bilinmekteydi. Romalılara aitti ve altından yapılyordu. Bir dinar on dirheme denk gelmekteydi.³¹⁹ Ayrıca bakır vs. gibi

³¹⁶ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VIII, s. 206.

³¹⁷ Âli İmrân, 3/ 75.

³¹⁸ Yûsuf, 12/20.

³¹⁹ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. II, s. 722.

değeri olmayan metallere de söz edilmekte fakat neye tekabül ettikleri kesin olarak bilinmemektedir. En küçük para birimi olan ‘danık’ın hangi devre ait olduğu da bilinmemektedir.³²⁰ İslâmiyet’in kabul ettiği dirhem ise orta büyüklükte 10 dirhem 7 altın miskal ağırlığındadır. Dinar ise Câhiliye çağından İslâm’ın ilk yıllarına kadar Suriye ve Hicaz Arapları tarafından kullanılan ve hepsi Rum parasıydı. Devrin Rum hükümdarlarının resmi ve adı basılıydı. Miskal ile ölçülür, saf altının bir miskal ağırlığında ve bu değeri Câhiliye döneminde ve İslâm döneminde de aynı ağırlık olarak kalmıştır.³²¹ Resûlullah (sav), Câhiliye’den kalma Dirhem ve Dinarı ölçü olarak Mekke ölçüsü, tartı için de Medine tartısı kullanılsın...³²² hadisiyle aynen kullandırmıştır. Sebep olarak da, İslâm Devleti’nin yeni olması, dış güçlerin dikkatini çekmemek için olduğunu söyleyebiliriz.

2.4.2. Sarraflık

Sarf kökünden gelen sarrâf, sözlükte “altını gümüş mukâbilinde satmak” manasındadır. Bu işi yapan kişiye de sarrâf denilir. Para icat edilmeden önce külçe olarak kullanılmıştır. Eski dönemde vezvânlar dirhem ve dinarları hassas terazilerde ücret karşılığında tartarlardı. Altın ve gümüşün saflık derecesini, neye karşılık geldiğini de en iyi bilenler sarraflardı.³²³ Hz. Peygamber’in, satın aldığı elbisenin bedelini dirhemlerle vezvân tarafından tartılmasını istediği rivayetlerden biliniyor.³²⁴ Medine’de sarraflık ve kuyumculuk işleri daha çok Yahudilerin elindeydi. Fakat Mekke’nin ticaretin merkezi oluşundan dolayı sarraflar da burayı kendilerine merkez edinmişlerdi. Sarrafların çoğu uluslararası veya bölgesel ticaretle uğraşanlar arasından çıkan kişilerdi. Paraların sağlam olanını ve hilelisini iyi ayırt ettikleri için faizle borç verme konusunda da meşhurlardı. Kredi sağlama ve kredinin büyüklüğüne ve vadesine göre faiz karşılığı alıyorlardı.³²⁵

³²⁰ Muhammed Hamidullah, “Medine’nin Ekonomik Yapısı”, *Bütün Yönleriyle Asrı Sadette İslâm*, ed. Vecdi Akyüz, C. I, s. 114.

³²¹ Ebul Hasen Ali en-Nedvi, *Rahmet Peygamberi Hz. Muhammed*, çev. Adülkerim Özydın, İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 65.

³²² Ahmad b. Ali b. Abdilkadir el-Makrîzî, *el-Mavâiz ve’l-İ’tibâr bi-Zikri’l-Hutati ve’l-Âsâr*, 1. Bsk, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1418, s. 51.

³²³ Nebi Bozkurt, “Sarraflık”, *DİA*, C. XXXVI, s. 163-164.

³²⁴ Ebu Davud, “Büyü”, s. 7.

³²⁵ Faruk Bal, “Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası’nda Ticaret Ortaklık Para ve Kredi”,

2.4.3. Faiz

Sözlükte “çoğalma, fazlalık, nemâ” gibi anlamlara gelen Arapça ribâ kelimesinin Türkçe’deki karşılığı “faiz”dir. Bu sözlük anlamıyla ribâ, iki şey arasında mukayese ederek fazlalık elde etme manasına gelir. Câhiliye döneminde Araplar ribâyı sözlük anlamından çok, ziyade veya vadeyi uzatma manasına mukabil borcun arttırılması anlamında kullanıyorlardı. Câhiliye döneminde borçlu, alacaklı kişiye gider ödeme erteleme ister, alacaklı da belirli bir süre için alacağı değeri arttırarak erteleme yapardı. Vadeli para, faiz döneminin ekonomik ve ticari faaliyetlerinde kullanılan önemli bir unsurdur. Dolayısıyla faiz İslâm öncesi ekonomik faaliyetlerin hepsine hakimdi. Tefecilik en itibarlı meslek olarak kabul ediliyordu. Para ve benzeri şeylerle birbirine borç verirlerdi. Ödeme vakti gelince ise gücü olmayana “Borcunu ödeyecek misin yoksa onu arttırıyım mı?” derlerdi. Ödeme gücü olan öderdi olmayana da her yıl ikişer katı arttırılacak şekilde ertelenirdi.³²⁶

Câhiliye döneminde Sakif kabilesinden Benî Amr ile Mahzûm Kabilelerinden Benî Muğîre arasında faiz uygulamaları vardı. Kur’ân-ı Kerim’de “*Ey iman edenler kat kat faiz yemeyin*”³²⁷ ayetiyle faiz yasaklanınca Benî Amr, faizden kalan borcunu Benî Muğîre’den talep etmiş onların reddetmesi üzerine, konu Hz. Peygamber’e arz edilmiştir. Bunun üzerine “*Ey iman edenler, Allah’tan sakının ve inanmışsanız faizden arka kalanı bırakın*”³²⁸

Câhiliye’de faizcilik o kadar yaygın hale gelmişti ki ticaretle faizin aynı şeyler olduğunu söylüyorlardı. Kur’an-ı kerimde “*Allah alışverişi helâl, faizi haram kılmıştır*”³²⁹ ayeti ile faizcilik yasaklanırken bu iki uygulama arasındaki farka dikkat çekiliyor.

Hiz. Peygamber hicretin 10. yılında gerçekleştirmiş olduğu veda haccında Mekke’nin büyük tacirleri ve zenginlerinden olan amcası Abbas’ın faizini düşürdüğünü ilan etmiştir. “*Ey iman edenler! Allah’tan korkun. Eğer gerçekten*

Akademik Orta Doğu Dergisi, C. IX, Sayı 1, 2014, s. 115-116.

³²⁶ İsmail Özsoy, “Faiz”, DİA, C. XII, s. 110-113.

³²⁷ Âl-i İmrân, 3/130.

³²⁸ el-Bakara, 2/275.

³²⁹ el-Bakara, 2/275.

*inaniyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin. Eğer böyle yapmazsanız, Allah ve Resûlüyle savaşa girdiğinizi bilin. Eğer tövbe edecek olursanız, anaparalarınız sizindir. Böylece siz ne başkalarına haksızlık etmiş olursunuz, ne de başkaları size haksızlık etmiş olur.”*³³⁰ Bu faiz uygulamayı sürdürenler için sert bir uyarı niteliği taşımaktaydı. Aynı zamanda faizin Hicaz ekonomik yaşamında ne kadar köklü bir yere sahip olduğunu bunun kaldırılmasının ise o kadar da kolay olmadığına işaret etmektedir.³³¹

2.5.Çarşıların İdaresi

Kaynaklardan bize ulaşan bilgiler ışığında Ukâz çarşısında uygulanan genel kuralların diğer çarşılarda da uygulandığı görülmektedir. Bunlar arasındaki en kesin ve açık olanlar ise şunlardır: ticari tahkim, vergilerden muaf edilme ve ticari alametlerdir.³³²

2.5.1. Ticari Tahkim

Genellikle her çarşıda hakem bulunurdu Ukâz da olduğu gibi hakemler anlaşmazlığa düşen taraflar arasında hüküm verirlerdi. Böylelikle alışverişte herhangi bir tarafın diğer tarafa zorbalık yapması engellenirdi. Alışveriş sırasında hile, dolandırıcılık, adaletsiz fiyatlandırma ve borçların ödenmemesi gibi durumlara maruz kalan mazlumların en büyük teminatı hakemlerdi. Çarşılarda hakem bulundurulmasının esas sebebi: Bu tür mağduriyetleri önlemek ve ticaretin güven ortamında yapılmasını sağlamaktı. Ukâz’da hüküm süren bir kral veya kabile reisinin olmamasına rağmen bu uygulama Ukâz’da ticaretin gelişmesine, insanların güven duymasına ve refaha ermesine ön ayak olmuştur.³³³

2.5.2. Vergi Muafiyeti

Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz çarşılarına getirilen mallar vergi ve harçlardan muaftı. Adeta Câhiliye döneminde çarşılar bir serbest bölge statüsündeydi.

³³⁰ el-Bakara, 2/278-279.

³³¹ Adem Apak, **Kur’an’ın Geliş Ortamında Arap Toplumu**, s. 134-135.

³³² Efğanî, **a.g.e.**, s. 230.

³³³ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö. 282/895), **Ahbârü't-Tivâl**, Matbaatu Mustafa Elbani el-Halebi Kahire, 1960, s. 41.

Tüccarlardan ne harç, ne de vergi toplanıyordu.³³⁴ Bunun sebebi ise Hicaz'ın tek bir kral veya devletin yönetiminde olmamasıydı. Ve ticari mevsimlerin dinî bir aya, hac ayı dediğimiz mevsime denk gelmesidir. Bu da tüccarların muhafızlara veya korumalara ihtiyaç duymaması anlamına geliyordu. Tüccarların krallık topraklarında mallarını satışa sunabilmeleri için önce kralın veya oradaki yöneticinin mallarının satılması gerekir daha sonra gelen tüccarların mallarının satışına izin verilirdi. Câhiliye çarşılarının genelinden vergi alınmazdı. Hem İbn Habîb'in³³⁵ hem de Merzûkî'nin³³⁶ metinlerinden Ukâz'da haraç ve vergi alınmadığı anlaşılmaktadır.

Bazı rivayetlerde Hevazin'in Züheyr b. Cüzeyme el-Absi'ye Ukâz'dan haraç verdiği iddiası yerinde değildir. Çünkü Hevazin çarşının sahibiyken nasıl olur da oranın arazisinde hiçbir mülkü olmayan birine haraç verebilir? Hevazin'in Züheyr'e vergi ödemesi Pazar için değil koruma bedeli karşılığıydı. Fakat tahsilat için Ukâz ise en iyi münasebetti.³³⁷ Ukâz çarşısında ticari mallardan vergi ve himaye ücretinin alınmaması buranın Arap çarşılarının en büyüğü olmasını sağlamıştır. Hz. Peygamberin de Medine çarşısını kurarken vergi almayışı bu pazardan gördüklerinden dolayı olmuştur.³³⁸

2.5.3. Ticari Alametler

Hicaz başta olmak üzere diğer tüm Arap pazarlarına gelen malların, nereden geldiği ve kime ait olduğu alametlerle tanınırdı. Bir bakıma malın menşei sayılabilecek alametlerle pazara sunulurdu.

Malın menşei, ticari alametleri, varsa özel bir alameti olmayan malların pazarlarda satılması mümkün görünmemekteydi. Bu da bize asılları bilinmeyen ürünlerin müşterisinin veya kabul edecek kimselerin çıkmadığını göstermektedir.³³⁹

³³⁴ Merzûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 165.

³³⁵ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 267.

³³⁶ Merzûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 165.

³³⁷ Ahmed Emin, **a.g.e.**, s. 24.

³³⁸ Elnure Azizova, "Ukâz", **DİA**, C. XLII, s. 62.

³³⁹ Efğanî, **a.g.e.**, s. 223.

2.5.4. Pazar Mevsiminin Yönetimi ve Yürütülmesi

Hicaz çarşıları bir kabilenin topraklarında kurulurken bazen aynı kavim bazen de farklı birileri pazarın yönetiminden sorumlu olurdu. el-Merzûkî, Ukâz'ın yürütülmesiyle Temîm'in ilgilendiğini belirtmiştir. Pazarların düzen içinde yürütülmesi ile görevlendirilen kişilerin mutlaka geldikleri yerin kavimleri ile iyi ilişkileri olmalıydı. Kureyş kabilesi Kâbe'yi koruma ve dini inançların yerine getirilmesi ve hizmetlerin (sidâne) yerine getirilmesinden sorumlu iken, Temîm kabilesi de Ukâz çarşısının yönetiminden sorumlu idi. Zaten hakemlik görevi de kendilerindeydi.

Pazarlarda alışverişin sürekliliğinin, insanların mal ve can güvenliğinin sağlanması gerekir. Her ne kadar haram ayların kutsallığı olsa bile bu güvenlik işini yüklenecek ve sorumlu olacak birilerine ihtiyaç olmuştur. Bunu da Temîm kabilesi üstlenmişti.³⁴⁰ Ayrıca ticari anlaşmazlıklara bakan hakemler, cinayet işlerini araştırmak ve katilleri bulmak konusunda uzmanlar vardı. Şiir ve şairler arasında hüküm verme konusunda uzmanlar bulunmaktaydı.³⁴¹

2.5.5. Kabilelerdeki Muhillûn

Çarşılar genelde tüm Arap kabileleri için güvenli ve istikrarlı bir mekan niteliği taşımaktaydı. Bunun birinci sebebi kutsal mekanlara yakın olması, ikincisi ise Fil hadisesinden kısa bir süre sonra kurulması, üçüncüsü ise tercihen haram aylarda gerçekleştirilmesidir. İnsanlar bu aylara girdiğinde kanları ve malları üzerine yemin ederlerdi. Câhiliye ehli arasında bu çarşıların haram bölgeler olarak telakki edildiği bilinmektedir.

Tüm bunlara rağmen bazı Arap kabilelerin bu haram aylara ve çarşıların güvenliğine riayet etmediğini görmekteyiz. Çünkü bu tip insanlar haram olanı mubah sayarak savaşmış ve kan dökmüşlerdir. Bundan dolayı onlara “Muhillûn” adı verilmiştir.³⁴²

³⁴⁰ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 181-182.

³⁴¹ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. V, s. 654.

³⁴² Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VII, s. 369.

Cevâd Ali ve Ya'kubi şöyle aktarmaktadır: “Araplar arasında çarşılara katıldıklarında zulmü meşrulaştıran bir kavim bulunmaktaydı, bunun üzerine el-Muhillûn adı verilmiştir. Esed, Tay, Bekr b. Abdimenât b. Kinâne, Âmir b. Sa's'a kavimlerinden oluşmaktadır. Buna karşılık olarak ise mazlumları kollayan, kan dökmeye ve kötülüğe engel olanlar ortaya çıkmıştır ki bunlara “muhrimûn” adı verilmiştir. Hanzale Zeydîmenâtoğulları ile Hüzeyl, Şeybân ve Kelb b. Vebereoğulları gibi topluluklar “muhrimûn” grubundaydı. Bunlar insanları korumak adına silah taşımaktaydılar. Diğer Arapların tamamı ise haram aylarda silahlarını bırakır, savaş ve öldürme işlerine karışmazlardı.³⁴³

Hakemlerin Ukâz çarşısındaki görevleri, husumetleri gidermek ve insanların mağduriyetlerini değerlendirmek adına meclisler kurmaktı. Bu husumetler genellikle alışveriş meselelerinde ihtilafa düşülmesiyle veya özel durumlardan ötürü ortaya çıkmaktaydı. Düşman olan taraflar arasında ise insanların canlarını ve mallarını korumak adına hakemler veya öşürleri toplayan ve otorite sahibi kabile başkanları bizzat hüküm vermektedirler. Bu kabile başkanları, lider ve hakemler mazlumun üzerinden zulmü kaldırmayı bir görev olarak görmekteydiler. Çünkü zulmü bir ayıp olarak görüyorlardı.³⁴⁴ el-Ya'kubî şu sözlerle buna işaret etmektedir: “Arapların meseleler konusunda başvurdıkları hakemler bulunmaktaydı. Bu hakemler aralarındaki husumetleri, tartışmaları, mirasları, suların bahçelere verilme zamanı ve kan davalarını çözerlerdi. Çünkü şeriatına başvuracakları bir dinleri bulunmamaktaydı. Bu nedenden dolayı soyluları, güvenilir, dürüst, otorite sahibi, yaşlıları, şanlıları ve tecrübe sahiplerine başvururlardı.³⁴⁵

2.5.6. Anlaşmaların Çarşıların Düzenlenmesindeki Roller

Câhiliye dönemi ittifakları, işbirliği, yardımlaşma ve anlaşma üzerine sözleşmek anlamına gelmekteydi. Bunlara ahlâf isminin verilmesinin sebebi ise hilf yemin ile gerçekleşmesidir. Taraflar vefa göstereceklerine dair yemin ederler.

³⁴³ Cevâd Ali, **a.g.e.**, C. VII, s. 369.

³⁴⁴ İrfan Muhammed Hammûr, **a.g.e.**, s. 828.

³⁴⁵ Ya'kubî, **a.g.e.**, C. I, s. 258.

Araplarda taraflar arasında ittifak oluşturmanın çeşitli turleri bulunmaktaydı. Bunlar arasında en meşhur olanı, bir kabın içerisinde kan veya kl getirilir ve ellerini bunun içerisine daldırarak gerçekleştirilirdi. Böylelikle ortak bir şeye katılarak söz vermiş olurlardı.³⁴⁶

Araplarda oldukça fazla ittifak bulunmaktaydı. Bunların çeşitli isimleri bulunuyordu ve bu isimlerle bilinmekteydiler. Bunların arasında Mekke’de güvenliği sağlayan, fakir ve güçsüzleri güvence altına alan el-Fudûl ittifakı, farklı kabilelerden oluşan topluluklar arasında işbirliği sağlayan ve büyük kabileler karşısında birleştiren el-Ehbiş ittifakı, Hîre kralı Amr b. Hind’in Beni Tağlib ve Bekir b. Vail’in arasını bulduğu, onlardan ahit ve söz alarak bunun teminatı olarak da rehin almış olduğu Zülmecâz ittifakı yer almaktadır³⁴⁷ çünkü Chiliyede ıslah ve arabuluculuk vnlen bir davranıştı.

2.5.7. el-Fudûl İttifakı ve Kurulma Sebebi

Kureyş’in şahit olduğu dört Câhiliye ittifakından biridir. Bu ittifak Kureyş beylerinden Abdullah b. Cd’n et-Teym el-Kureşî’nin evinde Kureyş kabilesinin birkaç aşireti arasında gerçekleştirildi. M. 590 yılının Zilkade ayında, Kinâne ve Kays-ı Aylân arasındaki Ficâr savaşının sona ermesinden bir ay sonra yapılmıştır. Peygamber Efendimiz de Abdullah b. Cd’ân’ın evinde bu ittifaka yirmi yaşındayken şahit olmuştu.³⁴⁸ Sonrasında ise bununla ilgili şöyle demiştir: Ben, Abdullah b. Cd’ân’ın evinde öyle bir sözleşmede yer aldım ki bu sözleşmeyi kızıl develere değişmem. Eğer İslâm’da böyle bir sözleşmeye ağrılısam hemen gider orada bulunurum.³⁴⁹

Bu anlaşmanın sebebi konusundaki rivayet şu şekildedir: Zübeyd oğullarından bir kişi Mekke’ye ticaret malı getirmişti. s b. Vâil onun malını satın aldı. Fakat hakkını vermedi. Bunun zerine Zübeyd oğullarından olan kişi daha önce anlaşmalı olduğu kabilelerin ileri gelenlerine müracaat etti. Fakat onlar kendisine

³⁴⁶ İbn Manzûr, **a.g.e.**, C. VI, s. 157.

³⁴⁷ İrfan Muhammed Hammr, **a.g.e.**, C. I, s. 451.

³⁴⁸ İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. II, s. 355.

³⁴⁹ Muhammed el-azl, **Fıkhu’s-Sre**, Dârü’l-Kütübi’l-Hadse, Beyrut, 1965, s. 72; İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 142; İbn Sa’d, C. I, s. 128-129.

yardım etmekten çekindiler ve onu kovdular. Zübeyd başına gelen bu bela üzerine Ebû Kubeys dağının tepesine çıktı. O sırada Kureyşliler Kâbe'nin çevresinde kendilerine ait localarında bulunuyorlardı. Zübeyd yüksek sesle şöyle bağırdı:

“Yetişin ahali talan edilmiş mazlumun imdadına Mekke'nin ortasında yurdundan ve destekten uzak bir mazlumun imdadına.” Bu çağrı üzerine Zübeyr b. Abdilmuttalib el-Hâşimî el-Karşet: “Bu işin peşi bırakılmaz” dedi. Bunun üzerine Hâşim, Zehra ve Teym b. Mürre, Kureyş beylerinden olan Abdullah b. Cüd'ân'ın evinde toplandılar. Ev sahibi onlara yemek hazırladı. Haram aylardan olan Zilkâde ayında anlaşma yaptılar. Zalime karşı mazlumun yanında birlik halinde bulunacakları ve zalimden hakkını alıp mazluma iade edinceye kadar mücadele edecekleri üzere Allah'a söz verdiler. Bunun üzerine Kureyş bu ittifaka Fudûl ittifakı adını verdi. Sonra Âs b. Vâil'in yanına gittiler. Satılan malın karşılığını kendisinden aldılar ve sahibine verdiler.³⁵⁰

Fudûl ittifakı kabileleri: Beni Haşim b. Abdümenâf, Beni el-Müttalib b. Abdümenâf, Beni Esed b. Abdüluzzâ, Beni Zühre b. Kilâb, Beni Zühre b. Kilâb, Beni Teym b. Mürre.

Hilfûl-Fudûl'da Hâşimîleri Hz. Peygamber (sav)'in amcası Zübeyir temsil ederken, Teym kabile reisi Abdullah b. Cüd'ân ve kendilerini Mutayyebûn olarak ilan eden ahlaf grubunu temsil eden Sehm, Cumah ve Abdudâr vb. kavimleri bu ittifaka dâhil olmadılar. Bu da Hilfûl-Fudûl'ün bu kavimler arasında bölünmeye sebep olduğuna işaret ediyor.³⁵¹

Ticaret kervanlarının sevk ve idaresinin yapıldığı, ticaret planlarının kararlarının alındığı Dâru'n-Nedve'den de bahsetmek gerekir.

2.5.8. Dâru'n-Nedve

Kureyş'in ekonomik müesseselerinden birisi de Dâru'n-Nedvedir. Mekke şehir meclisi konumunda olmakla beraber ekonomik icraatları olan bir yapıydı.

³⁵⁰ Muafi bin Zekerriyya Nehrevani, **el-Celisü's-Sâlih ve'l-Enîsü'n-Nasihü's-Şâfi**, thk. Abdülkerim Sami Cundi, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, s. 326.

³⁵¹ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 186; İbn Hişâm, C. I, s. 142.

Görüş belirtmek, meşveret yapmak için Kureyş'in toplandığı meclistir. Burada hayır ve şer' namına her şey görülür, tartışılır ve karara bağlanırdı. Efgânî'ye göre "Dâru'n-Nedve, Rumların dini ve medeni yaşayışından ufak değişikliklerle bir iktibastır. Kureyş'in istişaresinin ve uygulamalarının yapıldığı meclistir."³⁵²

Dâru'n-Nedve'nin görev ve işlevlerine baktığımızda toplumun idari, ekonomik, sosyal, kültürel, dini kısaca tüm meselelerinin çözüm bulduğu bir meclistir. Yukarıda zikrettiğimiz gibi ticarî kervanların sevk ve idaresi Daru'n-Nedve'de kararlaştırılırdı. Kureyş ticaret planları burada konuşulur kafilenin malı ne zaman ve nereye götüreceği tartışılır karara bağlanırdı. Kervan buradan harekete geçer ve dönüşte de buranın önünde karşılanırdı.³⁵³ Ticaret, Dâru'n-Nedve'den yönetilirdi. Misal olarak Bedir'den dönen kervanın kazancının Hz. Muhammed'e karşı kullanılması kararının burada alındığı bilinmektedir. Dâru'n-Nedve'nin önünde Harem civarında pazarlar kurulur ticari işlemler yapılırdı.³⁵⁴ Dolayısıyla Kureyş'in büyük tüccarlarının toplanıp ticaretle ilgili meseleleri görüştüğü, durum değerlendirmeleri yapıp alternatif kararları gözden geçirdiği ve kervanların sefere çıkıp çıkmama gibi kararların alındığı yerdi.³⁵⁵

Mekke'nin refahı Kusay ile yükselirken, idari yapısı da baştan yenilendi. Dâru'n-Nedve'ye kırk yaş üstü vatandaşlar üye olabiliyordu. Zengin tacirlerin iştirak ettiği bu oluşum, ticaretin düzenli ve verimli yapılmasına ve Mekke ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır. Dâru'n-Nedve'nin sadece ekonomik fonksiyonları yoktu. Bunun yanında dini, ahlaki, sosyal, kültürel ve hukuki yönüyle bütün meselelerin çözüme kavuşturulduğu bir meclis gibiydi. Ergenlik çağına giren çocukların töreninden, harp sancağı çıkarılacağına verilecek kararlara ve belediye hizmetine varıncaya kadar birçok fonksiyonu olan meclisti.³⁵⁶

Dâru'n-Nedve üyeleri Benî Abduddâr'ın izni olmadan meclise giremezdi. Yine meclisin onayı ile gece toplantıları ve sohbetler yapılırdı. Masallar hikayeler

³⁵² Efgânî, **a.g.e.**, s. 129.

³⁵³ Hamidullah, **a.g.e.**, s. 261; Efgânî, **a.g.e.**, s. 129.

³⁵⁴ Hamidullah, **a.g.e.**, s. 40.

³⁵⁵ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 70.

³⁵⁶ Dâru'n-Nedve'de yapılan işler hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hişam, **a.g.e.**, C. I, s. 136-137; İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 70-72; Yaşar Çelikkol, **İslam Öncesi Mekke**, s. 227-231.

anlatılır. Bir tür tiyatro icra edilirdi. Diyet cezaları Dâru'n-Nedve'nin onayı olmadan infaz edilmezdi.³⁵⁷

İslâm'ın gelişine kadar fonksiyonu ve varlığı devam etti. İslâm gelince işlevi ve fonksiyonu kalmadığı için ortadan kalktı.³⁵⁸

³⁵⁷ Yaşar Çelikkol, **a.g.e.**, s. 231.

³⁵⁸ İbn Habîb, **el-Münemmak**, s. 34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÇARŞILARIN GENEL HAYATA ETKİSİ

3.1. Çarşıların Edebiyata ve İnanca Etkileri

3.1.1. Edebiyat ve Şiire Etkisi

Câhiliye edebiyatı özellikle şiiri İslam'ın gelişi ile daha bir önem kazandı. Kur'ân'daki garip kelimelerin ve lafızların mana ve tefsirinde Câhiliye edebiyatından faydalanılmıştır. İslam öncesi örf adet ve sosyal hayata dair tüm bilgiler Câhiliye edebiyatından bize gelmiştir. Bu da İslâm'ın daha net ve saf anlaşılmasını sağlamıştır.³⁵⁹ Hicaz pazarlarını araştırırken, bu pazarları ehemmiyetli kılanın sadece ticarî mallar olmadığını söylemiştik. Asıl bu pazarları tarihte önemli kılan, içerisinde cereyan eden ve ikame edilen edebi ve kültürel faaliyetlerdi. Yâkut'un da dediği gibi: Ukâz'a herkes her sene önemli şairleriyle gelip o yılda hazırladıkları şiirlerini birbirlerine gösteriş amacıyla sunup ayrılırlardı.³⁶⁰ Ukâz panayırı sözlü edebiyatın en iyi icra edildiği bir sanat merkezidi.³⁶¹ Nâbîga ez-Zübyânî'nin Hassan b. Sâbit, Hansâ ve Meymûn b. Kays el-A'sa'nın da bulunduğu şairlerin yarışmalarına hakemlik yaptığı rivayet ediliyor. Mübalağaya ait en güzel örnekler bu çarşıda ortaya konulmuştur. Bunun için şiir sanatlarından methiye, tasvir, hiciv vb. sanatlar kullanılmıştır. Muallakata giren şiirler bu çarşılarda yapılan şiir yarışmalarından seçilirdi. Panayırarda arz edilen sözler, methiyeler veya hicivler sahibini kavimlerin başkanına yakın kılardı.³⁶²

3.1.2. Ortak Dilin Oluşmasına Etkisi

Hicaz'daki çarşılara, Arapların geneli katılıyordu. Pazarlara gelirken yanlarında en meşhur ve en kuvvetli şairlerini de getiriyorlardı. Çünkü bu çarşılarda ticaretin yanında kendi üstünlüklerini kabileler arasında yaymak için şairlerin de şiir

³⁵⁹ Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, C. I-VI, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984, C. I, s. 88-90.

³⁶⁰ Yâkut, *a.g.e.*, C. IV, s. 124.

³⁶¹ Cevâd Ali, *a.g.e.*, C. VII, s. 7.

³⁶² Elnure Azizova, "Ukâz", *DiA*, C. XLII, s. 62.

yarışmalarında başarılı olmaları gerekiyordu. Bu çarşılar da şiir okumaları ve büyük övünme atışmaları gerçekleşiyordu.³⁶³

Çarşılara gelen şairler fasih dil kullanıyorlardı. Kureyş lehçesi, Arap yarımadasının geri kalan tüm lehçeleri arasında adeta resmi lehçe statüsündeydi. Bu kabilelerin risaletten önce uzun yıllar boyunca çarşılara katılması sebebiyle Kureyş lehçesi tüm kabileler arasında yaygınlık kazandı. Çünkü gelen kabilelerin şairleri dillerindeki en güzel ve fasih olanı seçmek, bozuk olanı terk etmek zorundaydı. Böylelikle uzun yılların geçmesiyle Kur'ân-ı Kerim'in indirildiği bu mükemmel dil ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak çarşılar, Kur'ân'ın tüm Arapları toplayan bir dil ile indirilmesine ön ayak olmuştur diyebiliriz.³⁶⁴

3.1.3. Çarşıların Lehçeleri Bütünleştirilmesi

Kureyş lehçesi batı lehçe grubunu teşkil ederken, Temîm lehçesinin karşıtı olup Hicaz lehçesi olarak da isimlendirilebilen lehçedir. Mekke-Medine coğrafi ve ekonomik farklılıklarından dolayı lehçeleri de bazen farklılık göstermiştir. Mekke ticaretiyle Medine de daha çok ziraatı ile şöhet bulmuştu. Yemen asıllı Evs ve Hazrec'in konuştukları dil Medine halkı tarafından anlaşılmaktaydı.³⁶⁵

Arap kabilelerinin dillerinin bütünleşmesi ve lehçelerin birbirine yakınlaşmasında çarşılar önemli katkı sağlamıştır. Arapçanın farklı lehçelerini konuşanlar tam olarak bir birini anlayamıyorlardı. Kırsal bölgelerde kullanılan lehçeler ile şehirlerde kullanılan lehçeler arasında farklılıklar bulunuyordu. Bu da anlaşmanın önündeki engellerden birini teşkil ediyordu.

Örneğin yarım adanın merkezinde konuşulan iç bölgeye ait lehçe referans olarak ele alındığında, Bizans idaresi altındaki bölgede bulunan Benî Kelb'in lehçesi; bedevilerinkinden, Fırat'ın kıyısında bulunan Rabia lehçesinden daha farklıydı. Bazı lehçeleri ayırt etme bölge halkı için zor değildi. Öyle ki bazen bir kabile içerisinde bulunan bir semtin lehçesi bir başka kabilenin semtinde kullanılan lehçeye daha

³⁶³ Mezrûkî, **a.g.e.**, C. II, s. 170.

³⁶⁴ Efğanî, **a.g.e.**, s. 50-51.

³⁶⁵ Ali Bulut, "İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi", **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, KURAMER, yy., s. 99-101.

yakın özellikler taşıyordu. Bu nedenle kabileler her zaman dil bütünlüğüne sahip değillerdi, çoğu zaman da lehçe bir kabileyi bölerken, bazen de farklı kabilelerin insanlarını da birleştirmekteydi. Bu da ancak çarşılarda bir araya gelme vesilesinden ortaya çıkıyordu.³⁶⁶

Lehçelerin birbiriyle etkileşime geçerek yakınlaşması konusunda araştırmacıların varmış olduğu önemli bulgular şunlardır; günlük yaşamda kullanılan dilde bu etkileşim çok olmazken, ortak mekanlarda ve kavimlerin ticarî ilişkilerinde Araplar fasih dili kullanmıyorlardı. Kuzey Araplarında iki paralel dil görülmektedir, bunların biri fasih dil; diğeri Arapların iletişimini ve yakınlaşmasını sağlayan günlük yaşam diliydi. Bu konuşma dili Hicaz merkezlerinde ticarete kullanılırken, fasih dil şiir dili olarak kullanılıyordu. Câhiliye dönemi şiirlerinin sözcük içerikleri incelendiğinde; Genel Arapça dil geleneklerinin, dil ekollerini neredeyse devre dışı bırakmasının sebebi anlaşılmaktadır. Sözcükler bu ekollerin kaynaşmasıyla şekillenmeye başlamış, bu durum birlikte hem edebî bir dilin gelişmesine ön ayak olmuş, hem de bu dilin ileride kabul görmesine katkıda bulunmuştur.³⁶⁷

Çarşılar, Araplar için ekonomik ve toplumsal aktivitelerin olduğu panayırıdır. Bu iki faaliyet ise günlük alışveriş dilinin kullanılması için yeterli bir sebepti. Bu çarşılar, Arapların şiir ve fikir alışverişlerini gerçekleştirdikleri, dilin arındırılıp, saflaştırıldığı ve bütünleştiği bir yerdi. Çarşıya şairler, hatipler ve bilgeler katılıyor ve burada şiirlerini sergiliyorlardı. Farklı kabilelerden insanlara hitap ediyor ve yarışıyorlardı. Şüphesiz amaçları herkesin onları anlamasıydı. Bu çarşılarla dinleri gereği bazı misyonerler de katılıyordu. Böylece bu çarşılar kesin olarak, kültürel ve dilsel bütünleşme aktivitelerinin gerçekleştirildiği genel toplantılar özelliğini taşıyordu.³⁶⁸

Bu durum bize Kur'ân-ı Kerim'in indirilmesinden yüzyılı aşkın bir süre önce Arap lehçelerini ilk birleştiren ve Kureys'e dil konusunda liderlik ve kontrolü veren

³⁶⁶ Gustave Emund von Grunembaum, **Dirasat fi'l-Edebi'l Arabî**, çev. İhsan Abbas, Enis Feriha, Muhammed Yusuf Necm, Kemal Yazıcı, Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1959, s. 135-140.

³⁶⁷ Victor Sahab, **Îlâfü Kureys Rihletü's-Şitâi ve's-S-ayf**, el-Merkezü's-Sakafi el-Arabî, Beyrut, 1992, s. 396.

³⁶⁸ en-Nâbiga ez-Zübyânî, Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir (ö. 604 [?]), **Divan Nabîğa**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl, 2. bsk., Dârü'l-Maârif, Kahire, t.y. s. 59.

etkenin çarşılar olduğunu göstermektedir.

Amr b. Kelsûm kasidesini Irak'ta okuduğunda insanlar arasında bu kasidenin bilinip, ölümsüz olmasını istemiş. Bunun üzerine Ukâz mevsimine gitmiş ve bu kasideyi orada okumuş. Ve Muallakat-ı sab'aya giriyor. Ukâz hakemleri ve dinleyenler bu şiiri onaylamasaydı, kasidesi meşhur olamazdı.³⁶⁹

Günümüze ulaşan edebiyat ve şiir örnekleri ise bu çarşılarda vuku bulmuştur. Aynı zamanda Hz. Peygamber'in risaletten önce bu çarşılarla gelişi ve bu çarşıların birçok tarihi olaya ev sahipliği yapmasının neticesinde İslâm öncesinde dil ve edebiyatın bütünleşmesine ve kabilelerin anlayışlarındaki farklılıkların giderilmesine ön ayak olmuştur. Peygamber de bu çarşıya katılmış, davetini buralarda duyurmak için kullanmıştır.³⁷⁰

Câhiliye çarşılarının en önemli faaliyeti olan edebî faaliyetler, alışverişten sonra gelen en önemli aktivite özelliğini taşımaktaydı. Her bölgeden gelen Araplar burada toplanır, şairleri başka kabilelerin şairleriyle etkileşime geçerlerdi. Şiirlerini okur ve haberlerini duyururlardı. Örneğin: Ukâz'ın ismi övünmek kelimesinden aldığını bilmemiz bizlere o çarşılarda yaygın olan amacın övünme olduğunu göstermektedir. Şairlerin şiirlerini okuması en az alışverişin gerçekleştirilmesi kadar zaruri bir durumdu, el-Kalkaşandi şöyle diyor: “Sonra da haram aylarda Ukâz'a yolculuk yaparlardı, çarşıları kurulur orada şiirlerini okur ve hikayeler anlatırlardı”³⁷¹, el-Merzûkî ise, kabileler arasında gerçekleşen dil alışverişine şu şekilde işaret etmektedir: Her taraftan gelen insan toplulukları burada toplanır, tanışır, müzakerede bulunup dinlendikten sonra birbirlerinin haberlerini dinlerlerdi. Bir yıl sonraki konularda vaatleşmeler, dargınlıklar varsa onları giderme konusu, düşmanlıklar vs. konuları üzerinde müzakereler yapılırdı. Herbir grup diğer bir gruptan, güzel ve çirkin, iyi ve kötü olan haberleri duymak isterlerdi.³⁷² el-Cevherî ise çarşılardaki kültürel ve edebi aktiviteyi: Her sene orada toplanırlar, bir ay boyunca orada kalırlar

³⁶⁹ Efgânî, **a.g.e.**, s. 150.

³⁷⁰ Abdülmün'im Haffâcî, **a.g.e.**, s. 31-33.

³⁷¹ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî (ö. 821/1418), **Subhu'l-Aşâ Fî Sina'ati'l-İnşa**, C. I-XIV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1922, C. I, s. 411.

³⁷² Merzûkî, **a.g.e.**, C. III, s. 1514.

alışverişlerini gerçekleştirip, şiirlerini okurlar ve övünmeler yaparlardı³⁷³ diyor. Her yıl çarşıda okunan şiirlerin çoğu Câhiliye insanlarının yeteneklerinden bahseden yeni şiirlerdi. Bu şiirlerin Arap bölgelerinde yayılmasını sağlarlardı. Raviler ise bunları eleştirmen mahiyetindeki kişilere nakledecekler bunun üzerine şiiri dinledikten sonra ya onu överler ya da kötülerlerdi. Bu nedenle İbn Hacer şöyle demiştir: “Şevval ayı boyunca bununla meşgul olurlardı övünürler ve alışverişlerini gerçekleştirirlerdi, şairler ise kendi şiirlerini okurlardı”.³⁷⁴ Süheylî ise; bu şiirlerin yeniliğine işaret ederek: ‘En yeni şiirlerini okurlar sonra da dağılırlardı’. Muallakât'ın sahibi Amr b. Kelsûm, Amr b. Hind'in öldürülmesinden sonra hızla Ukâz'a gidip meşhur kasidesini orada okumuştur.³⁷⁵

Araplardan bu çarşılara katılanlar kavminden katılamayanlara duymuş olduğu haberleri ve gördüklerini aktarırlardı. el-Kazvinî, buna şöyle işaret etmiştir: “Araplar bu mevsimlerde toplanır sonra kavimlerine döndüklerinde ise duyup gördüklerini anlatırlardı”.³⁷⁶ Benî Âmir, Ukâz'a katılmışlar, arkalarında katılamayan ihtiyar bir adam bırakmışlardı, geri döndüklerinde bu ihtiyar şevkle olanları sordu, anlattıkları en önemli haberler arasında ise Muhammed b. Abdullah'ın Arap konaklarında dolaşip onları İslâm'a davet etmesi olmuştur.³⁷⁷

Arapların şiiri önemsemeleriyle ilgili olarak Yedi Kasideyi ezbere bilmeleri zikredilebilir. Çarşıya katılan kabile şairleri bu kasidelerin güzelliği ve fesahatiyle övünürlerdi. Sanki bu şairler, fesahat ve güzellikte zirve olan şiirleri gibi, şiirler için de şairlere meydan okumak veya şairlerin sözlerini bu yedi kaside sahibi gibi güzel bir şekilde söylemelerine örnek olmak için okurlardı. Bu çarşıların şiir ve şairleri hakkındaki kaynaklara bakıldığında hakem olan Nâbiğa ez-Zübyânî gibi parlak isimlerin de katıldığı görülmektedir. Nâbiğa el-Ca'dî, Ukâz'a kurbanıyla birlikte gidip orada kurbanını kestikten sonra kanını putlara sürmeyi bir adet haline

³⁷³ İsmail b. Hammad el-Cevherî, **es-Sıhah Tacü'l-Lügati ve Sıhahü'l-Arabiyye**, C. I-VI, thk. Abdü'l-Ğafur Attar, 4. bsk, Dârü'l-İlmi li-Melâyîn, Beyrut, 1987, C. III, s. 1173.

³⁷⁴ İbn Hacer, **a.g.e.**, C. VIII, s. 671.

³⁷⁵ Yâkût, **a.g.e.**, C. IV, s. 142.

³⁷⁶ Zekerîyya Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, **Asarü'l-Bilad ve Ahbârü'l-İbad**, Dârü Sâdır, Beyrut, t.y, s. 85.

³⁷⁷ Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh, **Delâilü'n-Nübüvve**, thk. Muhammed Revvâs, Dârü'n-Nafâis, Beyrut, 1986, s. 10.

getirmişti,³⁷⁸ katılan diğer isimler arasında Hassan b. Sâbit, el-Mustavğir, Geylân b. Seleme, el-A'şâ, el-Hansâ ve Hind bint Utbe, el-Rahib el-Muhârribî ve başkaları yer almaktadır.³⁷⁹

Edebî açıdan vuku bulan en ilginç olaylardan biri ise el-Hansâ ve ortağı Hind bint Utbe'nin insanların yoğunluğundan dolayı Ukâz'a gidip sabah, akşam kardeşleri Muaviye ve Sahr hakkında mersiyeler okumasıdır. Bedir gerçekleştiğinde Müslümanlar Hind'in babası Utbe b. Rabîa'yı, kardeşi Velid'i ve amcası Şeybeyi öldürdüler. Bunun üzerine onlara mersiyeler, ağıtlar yakmaya başladı ve şiirinin Araplar arasında yayılması için Ukâz'a gidiyordu.³⁸⁰

Dil tashihâtı ve edebi münâzarat için en önemli örneklerden biri, el-A'şâ'ya ve birçok başka şairlere hakemlik etmiş olan Nâbiğa'nın, şairlerin huzurunda şiir okumalarını dinledikten sonra el-Hansâ'nın gelip Hassân b. Sâbit'i bir şiir yarışmasında kızdırmasıdır. Bu hikaye edebiyat ehli arasında meşhur bir vakıadır. Nâbiğa Ukâz çarşısında bulunan bir çadırdaki oturuyordu. Şairler de ona şiirlerini arz ediyorlardı. İlk şiiri el-A'şâ okumuş, sonrasında ise Hassân b. Sâbit ve diğer şairler şiirlerini okuduktan sonra son olarak el-Hansâ bint Amr eş-Şerîd şiirini okumuştur. Bunun üzerine şöyle demiştir: “Vallahi az önce Ebâ Basir bana şiir okumamış olsaydı insanlar ve cinler arasındaki en iyi şair olduğunu söylerdim.” Bunun üzerine Hassân ayağa kalkıp şöyle demiştir: “Vallahi ben senden ve senin babandan daha iyi şairim!” Nâbiğa ise araya girerek Hassân'ın şiirindeki düzeltmeyi şöyle deseydin dahay iyi olurdu diye cevap vermiştir.³⁸¹

3.1.4. Hitabetin Gelişmesine Katkısı

Arap hitabetinin var oluşu çok eski zamanlara dayanır. Câhiliye döneminde

³⁷⁸ Âlûsi, **a.g.e.**, C. I, s. 267.

³⁷⁹ Eş-Şerîf el-Murtaza Ali b. Hüseyin el-Alevî, **Emâli'l-Murtazâ**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1954, C. I, s. 265.

³⁸⁰ Efgânî, **a.g.e.**, s. 34-35.

³⁸¹ el-A'lam eş-Şentemeri, **Eş'ârü's-Su'arâi's-Sitti el-Câhiliyyîn**, 2. bsk, Kahire, 1963, s. 201. Bazı çarşıları, Arap yaramadasının her tarafından katılan şairlerin uluslararası şiir toplantısı yeri gibiydi. Bu şiir etkinliklerinde en meşhur hakemlik görevini en-Nâbiğatü'z-Zübyanî yapmıştır. Onun için özel deriden bir çadır yapılırdı. Orada şairlerin şiirlerini dinler başarılı olanlar ilan edilirdi. Nâbiğa, Hassân'ın şiirini ciddi manada eleştiriyor. Cefenât kelimesini yanlış kullandığını, dühâ yerine düca kelimesini kullansaydı kabilesinin kerem ve faziletini daha iyi anlatmış olacağını ifade ediyor. Geniş bilgi için bkz. el-İsfâhanî, **a.g.e.**, C. VI, s. 156.

güçlü şiirleri yanında güçlü hitabetleri de vardı. Hitabetin o dönemde Araplar üzerindeki etkisi şiirin etkisinden az değildi. Hatta bazı durumlarda hatiplerin etkisi şairlerden öne geçmiştir.³⁸² Câhiliye döneminde hutbeler şiir gibi yazıya dökülmediği için hutbelerin çoğu günümüze ulaşmadan yok olmuştur. Hutbeler genelde siyasî, dinî ve ekonomik amaçla irad olunurdu.

Hatipler Câhiliye’de Araplar nezdinde belagat sahibi insanlar olduğu için saygınlık görürlerdi. Panayırlarda ve pazarlarda kabilenin vekili göreviyle övünme, münazara ve savunma durumlarında onlar adına söz haklarına sahipti.³⁸³

Hız. Peygamber genç yaşlarda katıldığı Ukâz pazarında Kus b. Sâide’nin söylediği hutbeyi duymuştu. Kus’un bu konuşması Arap hatib ve edipler arasında çok fazla şöhret bulmuş ve dillere destan olmuştu. Hutbesini kızıl bir deve üzerinde meşhur hatiplerin hazır bulunduğu bir ortamda irad etmişti.

Câhiliye devrinde her kabilenin şairi olduğu gibi hatibi de vardı. Hatibin en önemli görevi kabileyi temsil eden elçi gibi heyetin başında olur kabileler arasında sözcü görevini üstlenirdi. Kabilenin üstün vasıflarını, kazandıkları savaş ve başarıları güzel bir dil ile arz ederdi. Özellikle Câhiliye döneminde kabile başkanı olanın hatip olması kabile için bir şans demektir.³⁸⁴

Hitabet sadece sosyal ve savaş alanlarında kullanılmıyordu. Aynı zamanda hatipler Mekke’ye gelen ticaret kervanlarının karşılaştıkları sosyal ve iktisadi problemleri de ikna edici hutbeleriyle çözüme kavuştururlardı. Meşhur hatiplerden Eksem b. Sayfî, Temîm kabilesinin en büyük alimi; Kuss b. Sâ’ide Arapların nazarında en büyük fikir adamı; Ka’ab b. Lüey, Kinâne kabilesinin alimi ve Abdulmuttalib b. Hâşim Kureyşlilerin başkanı idi.³⁸⁵

³⁸² Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869), **el-Beyan ve’t-Tebyîn**, Mektebetu’l-Hancı, Kahire, 1998, C. IV, s. 244.

³⁸³ Kenan Demirayak, **Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi**, Fenomen Yayıncılık, 2009, s. 93-94.

³⁸⁴ el-Câhiz, **a.g.e.**, s. 28.

³⁸⁵ Nesim Sönmez, “Sadru’l-İslâm Döneminde Hitabet”, **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Nisan-2018, Cilt:10 Sayı:1 (19)/April-2018, Volume: 10 Issue: 1 (19), s. 351-362.

3.1.5. Başkalarının Fesahat, Beyan ve Hikmetini Tanıma

İnsanlar bu çarşılarda alışveriş yapmak yanında, geçen panayırdan bu panayıra kadar vuku bulan hadiselerin haberini alır, yeni şiirler ve hikmetli sözler hakkında bilgi de edinirlerdi. Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi çarşılar saygın kişilikler, bilge ve akil kimseleri topluyordu. Bu çarşılar, bölgelerini temsil eden hikmet ve menfaat ehlinin birbiriyle etkileşime geçtiği mekanlardı. Eksem b. Sayfî, Kuss b. Sâ'ide, el-Kulmus el-Kinânî gibi Arap bilge ve Kureyş lehçesini iyi bilen şairler hazır bulunurdu. Bununla beraber fesahat, beyan ve zekaları yönünden meşhur olanlar da katılırdı.³⁸⁶

3.1.6. Dini Aktivelere Etkisi

Hicaz, Huzaa kabilesinin Kabe'ye hakim olmasından sonra Mekke ve daha sonra bütün Arabistan dini hayatta köklü bir değişikliğe uğrayarak putperestliğe dönmüş oldu. Huzaa kabile reisi Amr b. Luhay'ın gayret ve teşvikleriyle puta tapan bir toplum oluştu.³⁸⁷ Zamanla put sayısı 360'ı bulan ve Kabe'nin içine doldurlan ve hatta Safa ve Merve tepelerine birer put yerleştirilerek manevi hayatlarını putlar inancına göre şekillendiren bir Arap topluluğu meydana geldi.

Putperest Araplar ahiret ile ilgili olarak ortak bir inanca sahip değillerdi. Bazıları ahireti ve hesap vermeyi inkar ederdi. Putlara sundukları kurbanları da yalnızca sağlık ve servet elde etmek için takdim ederlerdi.³⁸⁸ Arapların çoğu da Allah'ı tanımakla, yaratıcı olduğunu bilmekle beraber putları da şefaathı, Allah'a ulaşmak için aracı olarak kullandıklarını söylerlerdi. Hatta Allah'a olan inançlarını

³⁸⁶ Dîneverî, a.g.e., s. 214.

³⁸⁷ Haffâcî, a.g.e., s. 55. Rivayet edildiğine göre çok ağır bir hastalığa yakalanan Amr b. Luhay hastalığına çare ararken Filistin topraklarında Belka'da çıkan kaplıca suyundan şifa bulacağı tavsiye edilince buraya gitmiş ve tedavi amacıyla burda bir müddet ikamet etmiştir. O sırada halkın putlardan yardım istediğini, yağmur yağması için dua ettiklerini görmüş ve isteklerinin de yerine geldiğini halktan duyduktan sonra bu durumdan etkilenmiştir. Mekek'ye dönerken Filistinlilerden bir put istemiş Hubel adında putu alıp Kabe yakına getirip dikmiştir. Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Kelbî, **Putlar Kitabı**, çev. Beyza Düşengen, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 28.

³⁸⁸ Mustafa Çağrı, "Arap", **DiA**, C. III, s. 319. Kur'an'ı Kerim de şöyle anlatır. "Dediler ki biz tekrar dirilecek değiliz", el-En'am, 6/29; "Gerçekten biz, ölüp bir toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra mı tekrar dirilteceğiz?.... Vakı'a, 56/47.

zor zamanlarında hatırlar; selamete ve rahata kavştuklarında unuttukları bir inançları vardı.³⁸⁹

Çarşılarda ticarî, iktisadî ve siyasî olaylar cereyan ettiği gibi, mevsimlik dinî programlar da icra edilirdi. Hatta denilebilir ki mevsimlik çarşıların geneli dinî programları icra etmek için kurulurdu. Bu mekânlar ibadet amaçlı yerlerdi, sonraları Mekke'nin kutsiyeti ortaya çıkınca bu mekânların ibadet yönü de azalmış oldu.³⁹⁰ Kaynaklarda Ukâz, yükseklikleri olmayan dümdüz bir çöl olarak tasvir edilmiştir. Sadece oraya ait bazı dikili taşlar ve üzerlerinde onlar için akıtılan deve kanı vardı.³⁹¹ İsfahânî de: "Ukâz'da tavaf ve hac edilen kayalıklar vardı." diyerek İslâm öncesi Arapların Ukâz'a tavaf ve hac gibi dini törenler için geldiklerini belirtmiştir.³⁹² Yâkût'ta rivayetinde Ukâz'ı kast ederek, "orada tavaf ve hac yaptıkları kayalıklar var" demiştir.³⁹³ Câhiliye Arapları'nın Allah'a ortak koştukları hac esnasında okudukları telbiyelerde açıkça görülüyordu.

"Buyur Allahım buyur. Senin ortağın yoktur. Ancak bir ortağın vardır. O da senin hükmündedir, sen ise onun sahip olduklarına hükmedersin."³⁹⁴

Ukâz'daki en meşhur put Cihâr adında bir put idi. İbn Habîb, Ukâz'da Hevazin kabilesi için Cihâr putu vardı. Onu korumak ve hizmetinde bulunmak el-Âvf en-Nasriyun'a aitti demektedir.³⁹⁵ Tarihçiler Cihâr dışında başka bir putun varlığından bahsetmemişler ancak Ukâz'da etrafında tavaf edilen ve kurban kesilen başka putlar ve küçük kayalıklar da vardı.

Araplarda putçuluğun çeşit ve çokluğuna rağmen kaynaklarda kendileriyle putlarını bu panayırlara getirdiklerine dair bir rivayet görülmemektedir. Sadece burada bulunan putlar özellikle Cihâr ve diğer putlara ibadet, tavaf ve tazim hatta hac

³⁸⁹ Adem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (1)**, 12. Bsk., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, s. 100-101.

³⁹⁰ Hakkı İsmail İbrahim, **a.g.e.**, s. 168.

³⁹¹ Uram b. Usbu' es-Sülemi, **Esmâu Cibâli Tihâme ve Cibâli Mekke ve'l-Medîne ve Mâ Fihâ min Kurâ ve Mâ yenbütu 'aleyhâ min Eşcâr**, thk. Muhammed Salih eş-Şinnâvî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1900, s. 40.

³⁹² el-İsfahânî, el-Hasan b. Abdullah, **Biladü'l-Arab**, thk. Hamad Casir, Dârü'l-Yemame, Riyad, t.y., s. 32.

³⁹³ Yâkût, **a.g.e.**, C. IV, s. 142.

³⁹⁴ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 312.

³⁹⁵ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 315.

yaptıkları görülmektedir.³⁹⁶

3.1.7. Çarşılarda İslâm’a Davet Etkinlikleri

Hz. Peygamber Çarşıları ilk İslâm devrinde tebliğ mekanları olarak iyi değerlendirmişti. Özellikle dışarıdan gelen Araplara İslâm’ı tebliğ fırsatı olarak kullanmıştı. Gizli tebliğ döneminin bittiği ve açıktan tebliğin başladığı Nübüvetin dördüncü yılında tebliğini herkese ulaştırmak için her yıl kurulan Ukâz, Mecenne ve Zülmecâz gibi pazarlara gidip kabile başkanlarını ve insanları yeni dine davet ederdi. İbnü’l-Esîr’in muttasıl senetle Ahmet b. Ahmet’ den rivayetle Peygamber Zülmecâz çarşısında dolaşırken her kabilenin yanına ayrı ayrı giderek şöyle derdi: Ey insanlar “Lâ ilâhe illaallah” deyiniz kurtuluşa eriniz, dediğinde insanlar başına toplanmıştı ve arkasında yüzü parlak gözü şaşı biri, “O bir genç ve yalancı” diyordu. O şahıs Peygamber’in amcası Ebu Leheb’di. Başka bir rivayette ise, Hz. Peygamber, panayırlarda insanların bulunduğu yerlere uğrayarak onları Allah’a davet ederdi. Panayırlarda bulunan kavimlerin ileri gelenlerine gidip kendine gelebilecek eziyet ve saldırılara karşı koruma sözü isterdi ve arkasından davetini açıklardı. “Sizden hiçbirinizi zorlayamam, benim davetime razı olan olur, razı olmayanı da zorlayamam, sadece sizden beni korumanızı istiyorum, Ta ki Rabbimin tebliğ görevini yerine getirmiş olayım, Allah hakkımda hüküm verinceye kadar” diyordu.³⁹⁷

Belâzürî, Benî Kinâne’den bir yaşlı adamın Hz. Peygamber’i Zülmecâz çarşısında gördüğünü, üzerinde kıvılcıklı renkli bürde olduğunu, heybetli, güzel yüzlü ve siyah saçlı biri olduğunu söylediğini aktarmaktadır.³⁹⁸ Tarık b. Abdullah kavminden biri: “Ben Zülmecâz çarşısında iken genç bir adam yanımdan geçerken şöyle diyordu: Ey insanlar, “Lâ ilâhe illallah deyin kurtuluşa eriniz” bir adam da arkasından onu taşıyordu. Ayakları topuklarına kadar kanla dolmuştu. O yalancıdır O’na uymayınız diyordu. Dedim ki: Bu da kim? Hz. Peygamberi kast ederek, Peygamber olduğunu iddia eden Benî Hâşim’den bir genç ve O’nu taşıyan da

³⁹⁶ Yâkût, **a.g.e.**, C. IV, s. 142. İslam öncesi Araplar arasında putlara tapmayan ve putlar adına kesilen kurban etinden yemeyen kendilerine hanîf denilen az sayıda insan da vardı. Geniş bilgi bkz. İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 237-238; İbn Habîb, **Münemmak**, s. 152-153.

³⁹⁷ Bkz. İbn İshak, s. 215; İbn Sa’d, **a.g.e.**, C. VII, s. 42, İbn Kesîr, **a.g.e.**, C. III, s. 136-138.

³⁹⁸ Belâzürî, **a.g.e.**, C. I, s. 396.

amcası Abdül‘uzzâ.³⁹⁹

Hiz. Peygamber, Zülmecâz’da Süveyd b. Sâmit el-Hazrecî’yi gördüğünü-kavmi O’na “el-Kâmil” diye sıfat vermişti- kendisini İslâm’a davet ettiğini ve kendisine Kur’an’dan ayet okuduğunu bildirmiştir. Süveyd daveti olumlu karşılamış ancak Medine’ye düşünce çok vakit geçmeden Hazrecliler tarafından öldürülmüştü.⁴⁰⁰

Müşriklerin boykot döneminde Hiz. Peygamber’in hac mevsimi geldiğinde Minâ, Mecenne ve Ukâz gibi yerlerde ziyaretçilerle karşılaşp İslâm’ı tebliğ için kendisini korumalarını istediğini görüyoruz. Kendisine yer ve eman verebilecek kimseler ararken mukabilinde kısa zaman zarfında ganimet olarak Bizans ve İran gibi imparatorlukların hazinelerinin ellerine geçeceğini vaad ediyordu.⁴⁰¹

Hiz. Peygamber’in uzak yerlerin İslâmlaştırılmasında ve uygun elçilerin gönderilmesinde bu pazarlardan ve diğer Arap yarımadasına yapmış olduğu seyahatlerden edindiği tecrübenin rolü büyük olmuştur.⁴⁰²

3.1.8. İdeal Davranışlara Etkileri

Câhiliyede “mürûe”yi oluşturan kahramanlık, ahde vefa, cömertlik misafirperverlik, diğergâmlık (başkalarını kendisine tercih etmek), sabır, ıslah ve arabuluculuk gibi yüksek değerler şiir yarışmalarında ve hutbelerde önemli başlıklar olarak geçirdi. Bu değerler çarşılarda yapılan şiir yarışmalarındaki şiirlerde görülmekteydi. Tabiki bu erdemli değerler övülmek için yapıldı. Çünkü uhrevî mükâfat ve ceza beklentileri olmadığı için yergiden kurtulmak ve övgüye mazhar olmak için bu ideal davranışları yapıyorlardı.⁴⁰³

³⁹⁹ İbn Sa’d, **a.g.e.**, C. VI, s. 42.

⁴⁰⁰ Hayreddîn ez-Ziriklî, **el-A’lâm**, C. I-VIII, 15. bsk, Dârü’l-İlmi li’l-Melâyîn, Beyrut, 2002, C. III, s. 145.

⁴⁰¹ Bkz. Muhammed Hamidullah, **a.g.e.**, s. 108-109. İslâmî tebliğ gizli ve açık davet şeklinde yapılmıştır. Hiz. Peygamber, risaletinin ilk yıllarında davetin ve inanaların zarar görmemesi için davetini güvendiği ve sırrını muhafaza edeceği kimselere uzak yer ve zamanlarda yapıyordu. Bu dönemin üç yıl sürdüğü görüşü tercih edilmiştir. Hicr süresi 94.ayet nazil olunca açık davet dönemi başlamış oldu. Bkz. Belâzürî, **Ensâb**, C. I, s. 286-288.

⁴⁰² Bkz. Muhammed Hamidullah, **a.g.e.**, s. 796.

⁴⁰³ Harun Ögmüş, **Câhiliye Döneminde Araplar**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013, s. 217-265.

Çarşılar güzel ahlakın sergilendiği ve yanlışlarının düzeltildiği yerlerdi. Arap çarşılarında bir topluluk insanlara işlerinin ve ahlaklarının güzelliğini sadece hutbe ve şiirlerle değil aynı zamanda alışverişle de gösteriyordu. Çarşılar da bunları göstermek ve duyurmak için uygun ortamlar idi. Mesela: Abdullah b. Cüd'ân ikinci ficâr harbinde savaşıyor iki grubun arasında malı dağıtarak anlaşma sağlamıştır.⁴⁰⁴ Âmir b. Tufeyl, Ukâz'a bir münadi göndererek şöyle demiştir: “Yaya kimse varsa binek vereyim. Aç varsa doyurayım korkan varsa eman vereyim”⁴⁰⁵ Âmir'in bu çağrısı genel olarak bineğe, yemeğe ihtiyacı olan herkesi kapsar. Asil kimselerde, asil olmayanlar da dâhildi. İbn Umeyye'nin katıldığı savaşta ise, tarihçiler O'nun ahlakının Âmir'in çağrısından farklı olarak sadece erdemli kişilere yönelik olduğunu söylerler. İbn Umeyye savaş sırasında erdemli kişileri ikşer ikişer çağırıp ikramda bulunmuştur.⁴⁰⁶

Bu çarşılardaki güzel ahlak örneklerinden biri de cömertlik ve özellikle yemek ikramı idi. Ukâz'daki bu uygulamaya güvenen insanlar ya yanlarına az bir azık alır veya hiç almazlardı. Cömert insanların ikram edeceklerine güveniyorlardı. Sa'd b. Zeyd'in kıssası bu duruma örnektir. Ukâz'ın bir tarafında durarak şöyle dedi: Ey insanlar bunlar benim sığırlarım, almamış hiç kimse kalmasın. Çift alanda olmasın. Bunu duyan insanlar, bu bağışları almak üzere sürüye yöneldiler.⁴⁰⁷ el-Mütenahhil el-Hüzelî'nin:

“Hayır Allah'a yemin olsun ki kabilem misafirlerimi kötü ve yakışsız bir şekilde ağzına almaz.

Onlara şaka yaparak karşılarım. Oturacakları yerlere sergi serer, ellerimle ikramda bulunurum...

Kıtlık yılları cimrilik anında ihsânı-ikrâmı örttüğünde ben değerli malımı daha

⁴⁰⁴ el-İsfahânî, a.g.e., C. XIX, s. 74.

⁴⁰⁵ Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, **el-Müstaksâ fi emsâli'l-Arab**, nşr. Muhammed Abdülmuîd Han, Haydarâbâd 1962, Beyrut, 1982, C. II, s. 86.

⁴⁰⁶ Ebu Ubeyde, a.g.e., C. I, s. 119.

⁴⁰⁷ el-Mufaddel ed-Dabbî, **el-Fâhir fi'l-Emsal**, thk. Muhammed Usman, 1. bsk, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, s. 22.

istenmeden veririm.”⁴⁰⁸ Şiiri de dönemin cömertlik anlayışını yansıtan bir diğer örnektir.

Ukâz’da söylenen her şey örnek olurdu. Ya bir iyilik ya da bir çirkinlik olarak Araplar arasında yayılırdı. Bu sebeple Câhiliye döneminin en tehlikeli yeri çarşılardı. Bu yüzden Araplar başkasına karşı kendileri hakkında kınanacak bir şeyin duyulmaması ve başkalarındaki etkili üslup ve yiğitlik öykülerini duymak için süslenirlerdi.⁴⁰⁹

Bu çarşılarda söylenenlerin tehlike boyutunu gösteren şeylerden biri de Ümeyye b. Halef’in Hassan b. Sâbit’e Ukâz’a ulaşacak şeyleri söylemekle tehdit ettiği haberidir.⁴¹⁰

Hassân b. Sâbit’de onlar hakkında söyleyeceği sözün Ukâz’da yayılacağını şu beyitle anlatıyor:

Sizin için bir söz hazırlayacağım Ukâz topluluğunda yayınlanmak üzere

Arabistan çöl iklimine sahip olduğu için ticaret kervanları ve normal yolculuklar çok zor geçerdi. Yolculukta arkadaşının ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarına tercih etmek büyük bir erdemlik sayılırdı. Bundan dolayı Câhiliye şiirinde diğergâmlık geniş yer tutardı. Ebû Hırâş el-Hüzelî:

Gençliğin konfor içerisinde geçirmiş soğuk ve şişman huylu değildi.

*Şeref ve yücelikler kalbinden atılan biri olmasına rağmen, yolculukta yol arkadaşlarını kendisine tercih etmesi onun adetlerinden olmuştu.*⁴¹¹

Bazen de Ukâz’da övgü için söylenen bir cümle, kişiyi asiller sınıfına yüceltebilir veya bir asil hakkında söylenen olumsuzluk onu düşürebilirdi. Buna en

⁴⁰⁸ Ebû Saîd es-Sükkerî, **Eş’ârî’l-Hüzeyyilûn**, nşr., Abdüsettar Ahmed Ferâc, 2.bsk, Kâhire, Dâru’t-Türâs, 2004, C. III, s. 1269.

⁴⁰⁹ İbn Hacer, **el-İsabe fî Temyîzi’s-Sahâbe**, C. I-IX, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, H. 1415, C. VI, s. 84.

⁴¹⁰ Zebidî, **a.g.e.**, Dârü’l-Hidâye, Cidde, t.y., C. V, s. 254.

⁴¹¹ Ebû Temmam, Habîb b. Evs et-Tâî, **Divânu’l-Hamâse**, şerh ve nşr. Muhammed Saîd er-Râfî, 3.bsk, Mısır, 1927, C. I, s. 327.

güzel örnek A'sa ile Muhallak el-Kilâbî arasında geçen kıssadır: A'sa her yıl Ukâz'a gelirdi. Muhallak el Kilâbî de kadınlara düşkünlüğü ile bilinirdi. Muhallak'ın karısı sen şu şaire neden bir ikramda bulunmuyorsun? Çünkü kim ona bir beyit dizse o şaire hayır kazandırır. Muhallak dedi ki: Sana yazıklar olsun üzerinde yüklerimin olduğu develerimden başka neyim var. Karısı: Allah deveni korusun. Kocas: Ona bir içki versek olur mu dedi ki: Kimse kendisinin önüne geçmeden önce A'sa'nın oğlunun yularını çektiği devesinin önüne atladı ve yuları tuttu. A'sa: Bizi geçip şu yuları tutan kimdir? dedi. (Muhallak) diye cevap verdi. (A'sa) dediki: Şerefli ve onurlusun. Sonra yuları ona bıraktı ve deveyi oturttu. Devesini onun için kesti, hörgücünü ve ciğerini onun için yardı ve sonra içki içirdi ve kızları etrafına toplanıp ona dokunup okşamaya başladılar. Benim etrafımdaki bu kızlar da kimler? dedi: Kardeşlerin kızlarıdır. Onlar: (A'sa) bir şey söylemeden onun yanından ayrıldı. Ukâz'a vardığında bir meydanda insanlar toplanmışken A'sa bir şiir söyledi:

Muhallak ona selam vererek dedi ki: Merhaba efendim kavminin efendisi ile berabersin. Ey Araplar topluluğu! Aranızdan oğlunu şerefli asil biriyle evlendirmek isteyen biri var mı? Dedi ki: Daha yerinden kalkmadan onların (kızları) arasından kimini nişanlardı, kimini evlendirirdi.⁴¹²

Bu hikâyede olduğu gibi, çarşıların toplumun ihtiyaçlarını karşılamada ne kadar büyük rol oynadığını görüyoruz. Bunlar ahlakî, manevî veya örfî bir iş hatta evlilik dahi olabiliyordu. Bunun gibi belki asaletli birini, toplumda bilinmesi ve insanların onu örnek alması için iyilikleri anlatılır, övgüsü yapıldığı gibi kötülüklerinin bilinmesi içinde de suçluyu duyururlardı. Bir konuşmacı o kişinin kötülüklerini ve işlediği suçlarını sayardı. İnsanları onunla dünürlük kurma konusunda uyarırdı. el-Merzûkî derki: “Kişi bir ihanette bulunur veya büyük bir suç işlerse, biri Ukâz'a gidip bir ihanet bayrağı diker ve onun yanında durup bir konuşma yapar: Bilin ki filan oğlu filan haindir, gerçek yüzünü görün, sakın ona kız vermeyin/dünür olmayın, onunla oturmayın, konuşmayın, söylediklerini dinlemeyin” derdi.⁴¹³

⁴¹² el-İsfahânî, a.g.e., C. VIII, s. 80.

⁴¹³ el-Merzûkî, a.g.e., C. II, s. 170.

3.1.9. Kureyş Siyasetine Etkisi

Arap toplumunun İslâm öncesi sosyal yapısı kabilecilik üzerine kurulmuştu. Kabile aynı atadan gelen ve aralarında nesep bağı bulunan insanlar topluluğuna denilir.⁴¹⁴ İnsanlar birbirine kan bağı ile bağlı kabile veya aşiret şeklinde yaşamaktaydı. Bundan dolayı Arap yarımadası gibi Hicaz’da da müstakil bir devlet yönetiminden bahsetmek mümkün değildir. İnsanlar kabile adet ve geleneklerine dayalı kurallar belirlemiş ve bu şekilde soylarının istikrar ve emniyetini muhafaza etmişlerdi. Kişi, menfaat ve bekasını kabilesi için terk ederdi. Çünkü fert kendi haklarını kabilesi sayesinde elde ettiğini iyi bilmekteydi. Bunun için kabilesinin gelenek ve kurallarına tereddütsüz tabi oluyor ve kabilenin genel politikasına muhalefet etmezdi. Muhalif olduğu zaman soyu ile tüm bağları kesilir, himaye edilmezdi. Bu da kişi için büyük felaket sayılırdı.⁴¹⁵

Hicaz’da hayat şartları zor geçim kaynakları da sınırlı olduğundan genelde kabileler arası düşmanlıklar vardı. Antlaşma olmayan kabileler arasında düşmanlık var demektir. Dolayısıyla kabile savaşları sıradan bir durum gibi olmuştu ki, baskınlar yağmalamalar geçim vasıtası olarak görülmekteydi. Baskın ve yağma gören kabile de fırsat bulup intikam alma peşinde olurdu. Bu sebeple câhiliyedeki en önemli sosyal hadise Eyyâmü’l-Arab idi.⁴¹⁶

Kureyş’ in kendi aralarında ve yakın çevreleriyle yapmış olduğu ittifak “hilf” ve Haram ayların getirmiş olduğu güven ortamıyla ticari çarşılar Arap siyasi hayatında önemli etkiler yapmıştır. Kureyş, boylarından önemli kişilerle konuşarak, Huzâa kabilesine karşı, birbirini desteklemek, yardımlaşmak ve tek bir saf olmak üzere meclis kararıyla sözleşme yaptı ve aldığı kararı da gerçekleştirip üstünlük

⁴¹⁴ Avcı Casim-Recep Şentürk, “Kabile”, *DİA*, C. XXIV, s. 30.

⁴¹⁵ Cevâd Ali, *a.g.e.*, C. I, s. 288-290.

⁴¹⁶ İbn Habîb, *el-Muhabber*, s. 263-266. Araplar’ın iki kolu olan Kahtâniler ve Adnâniler arasında cereyan etmiştir. Bir savaşın adının farklı şekillerde anılması, bu savaşların kabilenin tamamının katılmadığı küçük çatışmaların olması ve büyük bir harbin içinde muharebelerin ayrı birer savaş olarak görülmesi eyyâmü’l-Arab’ın sayısını arttırmıştır. Çok basit sebeplerden dolayı meydana gelebilirdi. Genelde şahıslar ve kabileler arası çıkan tartışmalar savaşa sebep oluyordu. Bu savaşların sebepleri ne olursa olsun asıl amaç intikam almaktı. Geniş bilgi bkz., Mehmet Ali Kapar, “Eyyâmü’l-Arap”, *DİA*, C. XXII, s. 14-15.

sağladı.⁴¹⁷

Hac ve ticaret için güvenli zaman dilimine ve mekanlara ihtiyaç olduğu için haram aylar (Zilkâde, Zilhicce, Muharrem ve Recep) ve ticari pazarlar bu imkanı sağlamıştır. Hacı bu aylarda oluşu savaşların yasak olmasını gerektirmişti. Dolayısıyla Araplar bu zaman dilimini fırsat bilerek Mekke'ye gelip buralarda kurulan pazarlarda rahatça alışveriş yapıyorlardı. Mal takası yanında kültürel eğlenceler ve siyasi ittifaklar yaparak yerlerine dönerlerdi.⁴¹⁸

Kureyş Mekke'de iyice yerleşik hayata geçince boyları kendi aralarında sözleşme yaptılar. Bunun gibi diğer Arap kabileleriyle de sözleşmeler yaparak, güçlü ilişkiler oluşturuldu. Kusay Şam'dan Mekke'ye dönerken, Mekkelilerin kendi iç sıkıntılarını aşmayı başaramadığı sürece uluslararası bir yerinin olamayacağını fark etti. Çünkü O günlerde Kureyş, Kinânenin içinde dağınık olarak yaşıyordu. Kusay, ilk görevinin boylar arasında birlik sağlamak olduğunu anladı. Kavmi onun bu çağrısını kabul ettiği için de Kusay, kabile birliğini sağlayan ilk kişidir. Bu kaynaşma ve karşılaştığı sorunları çözmedeki gücünü, kendi arasında yaptığı sözleşmelerden aldı. Böylece iç sözleşmeler, kabileler arasında bir denge ve birlik sağladı. Kureyş'in bu istikrarı ekonomik kaynaklarının gelişmesini, Haccı önemsemesi ve Mekke içinde ve dışında ticaretin gelişmesi siyasi itibarının artması yanında mali güç merkezi olma ve boyların birlikteliği gibi menfaatler sağlamıştır.⁴¹⁹

Mekke çarşılarının birinde meydana gelen herhangi bir olay ve antlaşma yapılması oradaki antlaşmaların ve ittifakların gücünü gösteren bir olay olduğunu göstermektedir. Bu yüzden Kureyş'in, iç antlaşmaların yapılmamasıyla maslahat dengesi yitirildiğinde; iç ve dış ilişkilerine zarar boyutu ile Kureyş'in onurunu ve Mekke'nin kutsiyetini zedeleyecek duruma gelince, Mekke iç iktisadını garanti etme, başkalarının haklarını koruma ile beraber ticari ve toplumsal sebeplerden dolayı Hilful Fudûl'e başvurması zorunlu hale gelmiştir.⁴²⁰

⁴¹⁷ İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 115.

⁴¹⁸ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 265-268.

⁴¹⁹ İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 120; İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 74-77.

⁴²⁰ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 130.

3.1.10. Çarşılardaki İstikrarın Ticarete Katkısı

Kureyş'in, Mekke'nin işlerini idarede takip ettiği siyasetin temelini güvenliği ve istikrarı sağlamaktır. Çünkü Mekke'de dinî, siyasî ve ekonomik hayatın ana damarını, onları birbirine bağlayan çarşıları ile hac mevsimi gibi varlıklarının devamlılığı ve gelişmesini garanti eden iki unsur oluşturmaktaydı. Kureyş'in bunları gerçekleştirmesi için gerekli bütün yolları kullanmaktan başka çaresi yoktu. Burada onların dikkatini ilk çeken şey ise haram ayların rolü oldu. Çünkü insanların malları ve canları konusunda tam bir güven içerisinde bu çarşılara ve hac mevsimine katılmaları ancak bu aylarda oluyordu.

Haram aylar: Recep, Zilkâde, Zilhicce ve Muharrem'dir. Araplar bu aylarda savaşmayı haram kabul eder ve sadece bu aylarda güvende olurlardı.⁴²¹

Hicaz çarşılarının haram aylarda kurulduğu göz önünde bulundurulduğunda çarşıların güvenli bir ortama ihtiyaç duyduğunu görüyoruz. Diğer bir ifadeyle Hicaz çarşılarının kabileler arası ilişkilerde ne kadar önemli olduğunu görüyoruz. Bu ayların saygınlığı/dokunulmazlığı sadece dinî/mukaddes yönünü içermez, aynı zamanda Arap kabilelerin dokunulmazlıkla ilgili sözleşme kavramlarını da içermektedir. Çünkü bu sözleşmeye girmeyen ve bu ayların saygınlığını kabul etmeyenler de vardı. Bu aylarda güveni güçlendiren şeylerden biri de Kureyş'in bu saygınlık/dokunulmazlıkta aşırıya gitmesi/önemsemesidir. Bu da sınırları içinde çarşılar yer almasa bile, sınırlarında bulunan ve bütün Arapları ruhaniyetine toplayan Kâbe'nin varlığı için de gerekli idi. Bu yüzden "Ahmesilik" denilen ve herkesi güvenlik açısından boyun eğdiren uygulamayı kabule zorladı. Ahmesiliği kabul eden kabileler bu aylarda bu saygınlığı önemsiyorlardı. Câhız derki: "Bütün Arapların arasından Kureyş Ahmesilik ve dinde aşırıya gitmeyi inanç haline getirdiler. Bu yüzden savaşmayı bıraktılar. Savaşmayı, esir almayı ve başkalarının malını gasp etmeyi çirkin gördükleri için ticaretten başka kazanç yolları kalmadı".⁴²²

Ahmesilik yoluyla Kureyş, birçok Arap kabilesinin haram aylara saygı

⁴²¹ Muhammed b. Ahmet el-Havarezmi el-Bîrûni, *el-Âsârü'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2000, s. 325.

⁴²² el-Câhız, *el-Beyan ve't-Tebyîn*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1998, C. I, s. 472.

göstermesini sağladı. Bu da bölgede ticarî hareketliliğe sebep olan güvenlik ve istikrarı yaydı. İbn Hişâm, Ahmesilik'e katılan kabileleri zikrederek onların; Kinâne, Huzâme ve Hevâzîn'den Âmir b. Sa'sa' olduğunu rivayet ediyor.⁴²³ Ezrakî, İbn İshak'tan rivayetle, İbn Hişâm'ın zikrettiği kabilelere ilave olarak; Evs, Hazreç, Cu'sûm, Cuzem, Zubeyt, Suleymoğullarından Zekvânlar, Amrullat, Sakif, Gatafan, Gavs, Advan, Alaf ve Kuda' kabilelerini de ekler.⁴²⁴ İbn Habîb bu listeye başka kabileler de ekleyerek, Mekke'ye gelen bütün Arap kabilelerini de zikrederek daha uzun bir liste veriyor.⁴²⁵ İbn Habîb'in Ahmesilik'i kabul eden kabileler listesine göre; Coster, bunların çeşitli köklerden, birçok kabileden Arap yarımadasının genelinin farklı bölgelerine yerleşenler olduklarını kabul ediyor. Sakif, Mekke'nin güneydoğusuna; Mekke'nin güneyinde, yemen yönü yolunu kontrol altına alan Kinâne; Âmir b. Sa'sâ'a Mekke'nin kuzeydoğusuna; Kuzâa, kuzeye; Şam'a giden ticaret yolunu kontrol edecek şekilde; Temîm de Hire ve Faris yoluna yerleşti.⁴²⁶

Bu kadar farklılıklara rağmen, antlaşma gereğince bu kabileleri birbirine bağlayan ortak bir maslahat vardı; Mekke'ye giden ticaret yolunu korumak. Hicaz ticarî çarşılarının en güzel şekilde istifade ettiği bu düzenleme dinî-siyasî bir düzenleme idi.

Bu kabilelerin yanı sıra Hulle denilen ikinci ve Tals denilen üçüncü grup kabileler vardı ki bunlar Ahmesilik'i kabul etmeyenler idi.⁴²⁷ Bunlar; Amr b. Temîmoğulları, Hanzala b. Zeyd b. Menatoğulları, Hüzeyl'den bir grup, Şeybânoğullarından bir grup, Kelb b. Vebroğullarından bir grup idi. İşte burada siyasî-askerî bir görev olarak Hicaz çarşılarının yollarını (Ahmesilik'e katılmayan) bu kabilelerin saldırılarından korumak amacıyla Mahrumun adlı başka bir grup ortaya çıktı. Bunlar arasında Esed kabilesinden, Tayydan, Bekr b. Abdimenatoğullarından, Kinaneden ve Amir b. Sa'sağullarından bir grup vardı.⁴²⁸

⁴²³ İbn Hişâm, **a.g.e.**, C. I, s. 200.

⁴²⁴ Ezrakî, **a.g.e.**, C. I, s. 179.

⁴²⁵ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 178-179.

⁴²⁶ C. Kestir, **El-Hîra ve Alâkatühâ bi'l-Kabâîli'l-Arabiyye fi Mekke**, Arapça çev. Yahya el Cebiri, Bağdad Üniversitesi, Bağdad, 1976, s. 62.

⁴²⁷ İbn Habîb, **a.g.e.**, s. 179.

⁴²⁸ Ya'kubi, **a.g.e.**, C. I, s. 270.

3.1.11. Savaş Çıkarma ve İlişkilerin Zedelenmesinde Çarşıların Rolü

Kureyş ve diğer Arapların hac ve çarşılarındaki gayretlerine rağmen, bu güvenliği delen bazı olayların önüne geçilemiyordu. Buna en uygun örnek Ficâr denilen savaşlardı. Bu savaşlar Kureyş ve onunla taraf olan Kinâne ile Kays Aylan arasında gerçekleşti.⁴²⁹ Bu savaşın günlerinin sayısı hakkında tarihçilerin ihtilafına rağmen bizi ilgilendiren asıl şey bunun altındaki sebeptir. İsfahânî'nin rivayet ettiği gibi⁴³⁰ Birinci Ficâr savaşının sebebi, kavmi arasında sözü geçen ve kuvvetli biri olan Bedr b. Mâşer el Giffari Ukâz'da kendine bir yer alarak ve ayaklarını uzatarak “ Ben Arapların en aziziyim, kim benden daha aziz olduğunu iddia ediyorsa kılıçla ayaklarımı vursun. Nasr b. Muaviye oğullarından, adına Ahmer b. Mazin denilen bir adam kılıcıyla vurdu ve dizlerinden itibaren iki ayağını kesti. Bu olay az daha savaşa sebep olacaktı. Başka bir zaman Kureyş'ten ve Kinâne oğullarından bir grup genç, Ukâz'da Amir oğullarından bir kadına saldırdılar. Kadın Âmir ailesinden yardım isteyince, hepsi silahlandı, Kinâne de silahlarını kuşandı ve şiddetli bir şekilde savaştilar. Harb b. Ümeyye aracılık yaparak, akan kanları durdurdu. Öldürülenlerin kan bedelini üstlendi. Âmir oğullarını razı etti.

Özelde Mekke ticaretini, genel de Arap yarımadası üzerindeki olumsuz etkisinin büyüklüğünden dolayı İkinci Ficâr Savaşı en tehlikeli olanıydı. Bu savaş sebebiyle o yıl panayırlar kurulmadı.⁴³¹ Kureyş bu savaşa katılmak istemiyordu. İsfahânî, savaşın başında kureyşin olmadığını daha sonra kendini içinde bulduğunu aktarmaktadır.⁴³² Bu durum Kureyş'in savaşa mecburen katıldığını gösteriyor. Benî Hâşim'den Zübeyr b. Abdulmuttalib'den başka katılan olmadı. O da en sonunda mecburen katıldı.

Bu savaşın asıl sebebi; Berâd b. Kays el-Kinânî fasık biri olduğu için kavmi onu terkedip, o da Hîre'de Numan b. Münzir'e katıldı. Numan her yıl, Ukâz'da geleneksel hale getirdiği misk satıp, parasıyla da deri, cübbe ve çarşıda bulunan

⁴²⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956), **et-Tenbih ve'l-İsrâf**, Dârü's-Sâvi, Kahire, t.y, s. 178.

⁴³⁰ el-Efgânî, **a.g.e.**, s. 19-79.

⁴³¹ İbn Sa'd, **a.g.e.**, C. I, s. 81.

⁴³² İsfahânî, **a.g.e.**, s. 13-79.

başka mallardan satın alırdı. O yıl Numan misk hazırlayıp kendisine satışta koruma olabilecek birini aradı. Bunun üzerine el Berad: Kinâne oğullarına karşı ben korurum dedi. Numan: Ben onu Necd halkına karşı koruyan birini arıyorum dedi. Hevazîn'den olan Seyyah Urve dedi ki: ben onu korurum deyince Berad sen mi onu koruyacaksın? deyince, Urve: “evet hem de tüm insanlara karşı koruyacağım yoksa başı boş bırakılmış bir köpek mi onu koruyacak” dedi. Bunun üzerine Berad, Urve'nin bir anlık gafletinden faydalanarak onu öldürüp kaçtı. Atlılar/yolcular harekete geçti Ukâz'a haber ulaşınca, Kureyş diğer ficârdaki gibi savaşılmadan çözüleceğini umdu. Fakat haber, Urve'nin kavmi olan Hevâzin'e de ulaştı. Hevâzin, Kureyş'i takip ederek bir hurmalıkta bulmuş ve savaşılmaya başlamışlardı. Bu hikayeden de anlaşılacağı üzere Hicaz çarşıları üzerinde kabilelerin siyasi etkisi büyüktü. Aynı şekilde çarşıların da kabileler arası ilişkide etkisi büyüktür.⁴³³

Siyasî etkinliklerden bir diğeri de şenliklerdir: Araplar arasındaki ilişkiler kabilevî temele dayalı olup bu yaşam tarzı düşmanlıklar ve savaşlarda çok etkiliydi. İşlerini kontrol edecek ve yönetecek hükümetleri yoktu. Araplar bu çarşılara her yerden toplanıp geliyorlardı. Bu yüzden çarşılar, gerginliklerin/dargınlıkların giderildiği, farklı etkinliklerin yapıldığı yerlerdi. Oralarda Arapların övünmeleri, kampanyaları, barışları olurdu.⁴³⁴ Esir fidyeleri de verilirdi. Tevhid der ki: “Ukâz'a ve Zülmecâz'a haram aylarda giderlerdi. Çarşılar kurulur, marşlar söylenir, savaşlar yapılırdı. Kimin esiri varsa, esirini kurtarmaya koşturuyordu. İbn Abd Rabbih; Zühab b. Ebil Esed'in Rabia b. Utbe'nin yanında esir olduğunu ve babası Rabia'nın onun fidyesi olarak develer verdiğini ve Ukâz çarşısında Haram aylarda birbirlerine söz vererek, bunun develerini ötekinin oğlunu getireceğinin ahdini verdiğini zikrediyor.⁴³⁵

⁴³³ el-İsfahânî, **a.g.e.**, s. 19-76.

⁴³⁴ Yâkût, **a.g.e.**, C. I, s. 270.

⁴³⁵ İbn Abdi Rebbih, **el-İkdü'l-Ferid**, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C. VI, s. 78-86.

SONUÇ

Biz bu çalışmamızda Hicaz bölgesindeki çarşılar ve sosyal hayata etkilerini birincil kaynaklara dayanarak ve günümüz araştırma eserlerini de dikkate alarak ortaya koymaya çalıştık. Vardığımız sonuçlar şöyle özetlenebilir:

- Arap yarımadasındaki çölleşme ve kuraklık genel bir fakirleşmeye bundan dolayı da ekonomik çökuşlere sebep olduğundan, güvenlik bozulunca toplumsal kargaşa ortaya çıkar. Güvenlik tesis edilince hayatın idamesi için ticaretin yapılmasının önü açılmış olur. Kaynaklarda bu ticari çarşıların oluşum ve kurulum merhalesindeki durumlarla ilgili yeterli ve kesin bilgiler bize ulaşmamakla beraber, kaynaklar bu çarşıların oluşumunun, ekonomik krizlere ileri boyutlarda çözümler sunduğunu kesin olarak ifade ediyorlar. Bundan daha etkili olan ise, ahmesiliğin Arap yarımadasına sağladığı emniyettir. Bunlardan daha önemli olan ise, Hâşim b. Abdümenâf'ın kurduğu, kabileleri birbirine bağlayıp yakınlaştıran İlâf düzenidir. Bu yaklaşım Hicaz çarşılarının temelini oluşturdu. Çünkü kurulumu tamamlandığında, artık buralarda siyasî, ekonomik, toplumsal ve dinî meseleler icra edildi. Hatta çarşılarda bu alanlarda ortaya çıkabilecek sorunları çözen özel **nâdî**ler oluşturuldu. Araştırmanın içerisinde bunları ifade eden misaller bulunmaktadır.
- Çarşılarda müttefikler tarafından sağlanan güvenlik ortamı olumlu sonuçlar vermiştir. Bu çarşılara katılanlarda güven ve huzurun oluşması, herhangi bir zulüm, gasp, hırsızlık vb. gibi korkular taşımadan yatırımların rahatlıkla yapılıp büyümesine vesile olmuştur.
- Bu ticarî çarşılar Arap yarımadasında önemli ekonomik, kültürel, dinî ve siyasî entegrasyon alanlarında, kabileler ve devletler arasındaki ilişkilerin geliştirmesinde önemli etkileri olmuştur. Hz Peygamber'in bu çarşılara kısıtlı imkanlarıyla katılması konusundaki rivayetler, Kureyşlilerin gidip geldiği yerler hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.
- Hicaz Araplarında ortak bir put yoktu fakat putperestlik etrafında birleşiyorlardı. Ortak mabudları olmamasına rağmen, Hevâzîn'in ilahı olan "Cihâr"ın önünde bütün insanların kurban kestiğini görebiliyoruz. Bu durum

da Ukâz'da bütün Arapların ortak bir ilahları mı vardı? Sorusunu akla getiriyor. Bu durum Kâbe'deki putların durumundan farklıdır. Çünkü bu putlar bölgedeki tüm kabilelerin ilahlarını temsil ediyorlardı.

- Şüphesiz ki Ukâz Hicaz'ın en büyük çarşılarındandı. Çünkü diğer çarşılardan farklı olarak tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Ama bu durum bölgedeki Mecenne ve Zülmecâz gibi çarşıların değerini azaltmadı. Hz. Peygamber (sav)'in tebliğ için sadece Ukâz ile yetinmeyip insanlara hitap etmek için Zülmecâz'a da gidiyor olması buna delil olarak gösterilebilir.
- Hâşim ilâf antlaşmalarını Kureyşe kazandırarak Mekke'yi Arap yarımadasının önemli bir ticari merkezi haline getirmiş aynı zamanda kervan yollarının emniyetini sağlayarak da Mekke'yi ticari nakil merkezi konumuna yükseltmiştir.
- Genel olarak Arabistan pazarları özelde ise Hicaz pazarları, yarımada insanları için önemli kazanç kapıları açarak onlara büyük faydalar sağlamıştır. Ticaret kervanlarının uğradığı bölge sakinleri kervan mensupları ile alışveriş mubadelesi imkânına kavuşmuş; deve tedariki, kervan muhafızlığı ve kervan rehberliği gibi hizmetlerde bulunarak yüksek ücretlerle geçim kaynakları elde etmişlerdir.
- Mekke'nin Arap yarımadasındaki baharat yolu üzerinde bulunmasından ve bölgedeki tek ibadet merkezi oluşundan dolayı Mekkeliler tarih boyunca ticaretle ilişkilerini hiç kesmemişlerdir.
- Hz. Peygamber Risâlete kadar geçen dönemde ailesine yetecek kadar mütevazı bir şekilde ticarî faaliyetlerini sürdürmüştür.
- Hz. Peygamber, döneminde cereyan eden önemli hadiseler (Ficâr savaşları) iştirak ederek, ticarî pazarlarda alışveriş yaparak ve buralarda icra edilen sosyal aktiveleri izleyerek tebliğ dönemindeki görevine hazırlıklı hale gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- AĞIRAKÇA, Ahmet: “Nabatîler”, **DİA**, C. XXII, s. 257-258.
- AHMED b. HANBEL, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed Şeybânî (ö: 241/855): **el-Müsned**, C. I-XX, Dârü'l-Hadis, Kahire, 1969.
- ALEVÎ, Şerif el-Murtaza Ali b. Hüseyin: **Emâli'l-Murtazâ**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Matbaatü İsa el-Bâbî el-Halebî, Kahire, 1954.
- ALGÜL, Hüseyin: “Hilfû'l-Mutayyebîn”, **DİA**, C. XVIII, s. 32-33.
- ALÎ, Cevâd: **el-Mufasssal fi Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm**, C. I-X, Beyrut, 1993.
- ÂLÛSÎ, Ebû'l-Meali Cemaleddin Mahmûd Şükri b. Abdullah b. Mahmûd: **Bulûgu'l-Ereb fi Mâ'rifeti Ahvâli'l-Arab**, C. I-III, Dârü'l-Kitabi'l-Mısriyye, Kahire, 1342/1924.
- ANSÂRÎ, Abdulkuddus: **Âsârü'l-Medine**, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1973.
- APAK, Adem: **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (1)**, 12. Bsk., Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.
- APAK, Adem: **Kur'an'ın Geliş Ortamında Arap Toplumu (Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat)**, KURAMER, İstanbul, ty.
- AVCI, Casim-ŞENTÜRK, Recep: “Kabile”, **DİA**, C. XXIV, s. 30-32.
- AYCAN, İrfan: “Sakîf Kabilesi ve Tâif Şehrine İslam Tarihi Açısında bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1995, C. XXXIV, s. 209-235.
- AYDIN, Erkan: **Sünnette Ticaret Tebliğ İlişkisi**, <http://dspace.marmara.edu.tr/handle/11424/7040?locale-attribute=tr>.
- AZİZOVA, Elnure: “Ukâz”, **DİA**, C. XLII, s. 61-62.
- AZİZOVA, Elnure: “Zülmecâz”, **DİA**, C. XLIV, s. 570-571.

- BAL, Faruk: “Çölün Ekonomisi: İslam Öncesi Arap Yarımadası’ında Ticaret Ortaklık Para ve Kredi”, **Akademik Orta Doğu Dergisi**, C. IX, Sayı 1, 2014, s. 95-118.
- BALCI, İsrâfil: **Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed**, Ankara Okulu yayınları, 2015.
- BAYTOP, Turhan-BOZKURT, Nebi: “MİSK”, **DİA**, C. XXX, s. 181-182.
- BEKRÎ, Abdullâh b. Abdilaziz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî el-Endelüsî (ö. 487/1094): **Mu’cem Me’sta’cem min Esmâ’l-Bilâd ve’l-Mevâzî**, C. I-IV, thk. Cemâl Tulbe, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Lubnan, 1998.
- BELÂZÜRÎ, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93): **Ensâbü’l-eşraf**, C. I-XIII, Dâru’l-Maârif, thk. Muhammed Emidullah, Mısır yy.
- BELÂZÜRÎ, Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93): **Fütûhu’l-Büldân**, Thk. Necîb Mâcidî, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 2008.
- BÎRÛNÎ, Ebü’r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî (ö. 453/1061 [?]): **el-Âsârü’l-Bâkiye ani’l-Kurûni’l-Hâliye**, C. Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- BOZKURT, Nebi-KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri: “Medine”, **DİA**, C. XXVII, s. 305-311.
- BOZKURT, Nebi: “HURMA”, **DİA**, C. XVII, s. 391-392.
- BOZKURT, Nebi: “Sarrafılık”, **DİA**, C. XXXVI, s. 163-165.
- BROCKELMANNE, Carl (ö. 1956): **Tarihu Şûb el-İslâmiye**, çev. (Arapçaya) Nebih Emin Faris ve Munir Ba’lebeki, Dâru’l İlmiyye, Beyrut, 1968.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil (ö. 256/870): **Câmiu’s-Sahîh**, C. I-VIII, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî- Muhibbudd’in el-Hatîb, Şrh. Ahmed b. Alî b. Hacer el-Askalânî Dâru’r-Reyyân, Kahire, 1407/1987.

- BULUT, Ali: “İslâm Öncesi Arap Edebiyatının Mevsûkiyeti Meselesi”, **İslâm Öncesi Araplarda Dil ve Edebiyat**, KURAMER.
- BUSTÂNÎ, Butrus: **Muhitü’l-Muhit**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, t.y.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869): **el-Beyan ve’t-Tebyîn**, C. I-IV, Mektebetü’l-Hancî, Kahire, 1998.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö. 255/869): **Kitâbu’l-Hayevân**, C. I-VII, 2. bsk., Tahkik: Abusselâm Muhammed Hârûn, 1965.
- CEVHERÎ, İsmail b. Hammad: **es-Sıhah Tacü’l-Lüğati ve Sıhahü’l-Arabiyye**, C. I-VI, thk. Abdü’l-Ğafur Attar, 4. bsk, Dârü’l-İlmi li’l-Melâyîn, Beyrut, 1987.
- ÇAĞATAY, Neşet: **İslâmdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1957.
- ÇAĞRICI, Mustafa: “Arap”, **DİA**, C. III, s. 316-321.
- ÇELİKKOL, Yaşar: **İslâm Öncesi Mekke**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.
- DABBÎ, Mufaddel: **el-Fâhir fi’l-Emsal**, thk. Muhammed Usman, 1. bsk, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut.
- DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl (ö. 255/869): **Sünenü’d-Dârimî**, Dârü’l-Muğni, Riyad, 2000.
- DEHLEVÎ, Burhaneddin: **Cezîretü’l-Arabiyye Kable’l-İslam**, Dârü’l-Farabi, Beyrut, 1991.
- DEMİRAYAK, Kenan: **Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi**, Fenomen Yayıncılık, 2009.
- DEMİRCAN, Adnan: “Câhiliye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik”, **İSTEM**, Yıl:1, sy: 2, 2003, s. 9-32.

- DEMİRCAN, Adnan: “Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Câhiliye Arapları”, **Câhiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed (Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri)** 13-15 Nisan 2007, Konya, s. 39-98.
- DEMİRCAN, Adnan: **Hız. Peygamber (sav) Doğduğu Çevre ve Toplum, Son Peygamber’in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları**, Siyer Yayınları, 2015, s. 13-14.
- DERVEZE, Muhammed İzzet: **Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı**, çev. Mehmet Yolcu, Yarın Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- DİNEVERÎ, Ebû Hanîfe (ö. 282/895) **Ahbârü’t-Tıvâl**, Matbaatu Mustafa Elbani el-Halebi Kahire, 1960.
- DİNEVERÎ, İbn Kuteybe: **Mevâsimü’l-Arap**, Dârü’s-Şuuni’s-Sakâfiye el-Amme, Bağdad, 1988.
- DÖNMEZ, İbrahim Kâfi: “Garar”, **DİA**, C. XIII, s. 366-371.
- DUMAN, Muhammed Fatih: **Kureys Kabilesi İslam Öncesi Etnik, Siyasi ve Ekonomik Yapı**, Şırnak Üniverstesi Yayınları, yy, 2017.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (ö. 275/889): **es-Sünen**, C. I-III, thk. Şuayb el-Arnaut, 1.bsk., Dârü’r-Risâleti’l-Âlemiyye, Beyrut, 2009.
- EBÛ NU’AYM, Ahmed b. Abdillâh: **Delâilü’n-Nübüvve**, C. I-II, thk. Muhammed Revvâs, Dârü’n-Nafâis, Beyrut, 1986.
- EBÛ TEMMAM, Habîb b. Evs et-Tâi: **Divânu’l-Hamâse**, şrh. ve nşr. Muhammed Saîd er-Râfî, 3. bsk, Mısır, 1927.
- EFGÂNÎ, Muhammed Said b. Muhammed Cân b. Ahmed ed-Dımaşki: **Esvâku’l Arab fi’l- Câhiliye ve’l -İslâm**, Dârü’l-Fikr, Dımaşk, 1960.
- EMİN, Ahmed: **Fecrü’l-İslâm**, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye , Beyrut, 2009.
- ER, Rahmi: “Züeyb el-Hüzeli” **DİA**, C. X, s. 272.
- ERUL, Bünyamin: **Çeşitli Yönleriyle Son Elçi’nin Hayatı**, Derleyen, Adnan Demircan, Siyer Yayınları, 2015.

- EZRAKÎ, Ebü'l-Velîd
Muhammed b. Abdullah: **Ahbâru Mekke mâ câe fihâ mine'l Asâr**, C. I-II, thk. Rüşdi es-Salih Melhas, Mektebetü's-Sekâfe, yy.
- FÂKİHÎ, Ebu Abdillâh
Muhammed b. İshak
b.Abbas el-Mekki: **Ahbâru Mekke fî Kadîmi'd-Dehri ve Hadîsihi**, C. I-VI, Lübnan, 1994.
- FAYDA, Mustafa: "Câhiliye", **DİA**, C. VII, s. 17-19.
- FERRUH, Ömer: **Târîhu'l-Edebi'l-Arabî**, C. I-VI, Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 1984.
- FERRUH, Ömer: **Târîhu Sadri'l-İslâm ve'd-Devleti'l-Emeviyye**, Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 1986.
- FİRUZÂBADÎ,
Necmeddin Muhammed
b. Yahya: **el-Kâmûsu'l-Muhîd**, C. I-IV, Beyrut, 1986.
- GRUNEMBAUM,
Gustave Emund von: **Dirasat fi'l-Edebi'l Arabî**, çev. İhsan Abbas, Enis Feriha, Muhammed Yusuf Necm, Kemal Yazıcı, Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1959.
- GÜNALTAY, Mehmet
Şemseddin: **İslâm Öncesi Araplar**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2006.
- GÜNALTAY, Şemsettin: **İslâm Öncesi Araplar**, İstanbul, 1991.
- ĞAZÂLÎ, Muhammed: **Fıkhu's-Sîre**, Dârü'l-Kütübi'l-Hadîse, Beyrut, 1965.
- HAFFÂCÎ,
Abdülmün'im: **el-Hayatü'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili**, Dârü'l-Vefâ, İskenderiyye, 2004.
- HAFFÂCÎ,
Abdülmün'im: **el-Hayâtü'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili**, Beyrut, 1992.
- HÂKİM, Ebû Abdillâh
Muhammed b. Abdillâh
b. Muhammed el-Hâkim
en-Nîsâbûrî (ö.
405/1014): **el-Müstedrek**, C. I-IV, Dârü'l-İbni Hazm, 1981.
- HAMİDULLAH,
Muhammed: "Asr-ı Saadet Öncesinde ve Hz Peygamber'in Hicretinden sonra Medine'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı", **Bütün Yönleriyle Asrı Sadette İslâm**, Acar Basım, İstanbul 2007.

- HAMİDULLAH, Muhammed: “Hayber”, **DİA**, C. XVII, s. 20-22.
- HAMİDULLAH, Muhammed: “Hilfû'l-fudûl”, **DİA**, C. XVIII, s. 31-32.
- HAMİDULLAH, Muhammed: “Îlâf”, **DİA**, C. XXII, s. 63-64.
- HAMİDULLAH, Muhammed: **el-Îlâf veya İslâm'dan Önce Mekke'nin İktisadi Diplomatik Münasebetleri**, çev. İsmâil Cerrahoğlu, Ankara, 1962.
- HAMİDULLAH, Muhammed: **İslâm Peygamberi**, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları.
- HAMİDULLAH, Muhammed: **İslam Peygamberi**, İstanbul, 1990.
- HAMMÛR, İrfan Muhammed: **Sûku Ukâz ve Mevâsimü'l-Hac**, Beyrut, 2000.
- HAMMÛR, İrfan Muhammed: **Mevâsim el-Arap**, C. I-II, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- HARBUTİ, Şükrân: **Sütûrun Mensiyye fi Tarihi'l-Hicaz: el-Hayâtü'l-İctimâyye fi'l-Hicaz Kabli Zuhûri'l-İslâm**, Dârü Muessetü Reslan, 2009.
- HARISÎ, Nasr b. Ali: **Asâr İslâmiye fi Makka el Mukerreme**, 2009, y.y.
- HARMAN, Ömer Faruk: “Hac”, **DİA**, C. XIV, s. 412-415.
- HARRAŞİ, Abdullah b. Osman: **en-Neşâtü'l-İktisâdî fi'l-Medîneti'l-Münevvere fi'l-Ahdi'n-Nebevî**, Rıyad, 2013.
- HEMDÂNÎ, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed b. Ya'kûb el-Hemdânî el-Bekîlî el-Erhabî (ö. 360/971'den sonra): **Kitabü'l-İklîl min Ahbâri'l-Yemen ve Ensâbu Himyer**, C. I-X, thk. Emîn Fâris, Dârü'l-Kelime, San'a, y.y.

HEMDÂNÎ, Ebû
Muhammed Lisânü'l-
Yemen el-Hasen b.
Ahmed b. Ya'kûb el-
Hemdânî el-Bekîlî el-
Erhabî (ö. 360/971'den
sonra):

Sifatü Cezireti'l-Arab, thk. Muhammed b. Ali el-
Hivali, Dârü'l Yemame, 1977.

HINZ, Walter:

İslâm'da Ölçü Sistemleri, çev. Acar Sevi, Edebiyat
Fak. Basımevi, İstanbul, 1990, 2.7067-76.

İBN ABDÛRABBÎH,
Ebû Ömer Şihâbüddîn
Ahmed b. Muhammed b.
Abdirabbih b. Habîb el-
Kurtubî el-Endelüsî (ö.
328/940):

el-İkdü'l-Ferîd, C. I-VII, 1. bsk, Dârül-Kütübi'l-
İlmiyye, Kahire, 1928.

İBN EBÎ ŞEYBE,
Ebû Bekr Abdullâh b.
Muhammed b. Ebî Şeybe
İbrâhîm el-Absî el-
Kûfî (ö. 235/849):

el-Musannef, thk. Usame b. İbrahim, Mektebet'ü'l-
Faruk el-Hadîse, Bahreyn, t.y.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer
Muhammed b. Habîb b.
Ümeyye b. Amr el-
Hâşim, (245/860):

el-Muhabber, Dârü'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut, t.y.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer
Muhammed b. Habîb b.
Ümeyye b. Amr el-
Hâşim, (245/860):

el-Münemmak fî Ahbari Kureys, thk. Mustafa
Muhammed Zehebi, Kahire, Dârü'l-Hadis, 1985.

İBN HABÎB, Ebû Ca'fer
Muhammed b. Habîb b.
Ümeyye b. Amr el-
Hâşim, (245/860):

el-Münemmak fî Ahbâri Kureys, nşr. Hurşîd Ahmed
Fârik, Dehli, Beyrut, 1384/1964.

İBN HACER el-
ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl
Şihâbüddîn Ahmed b. Alî
b. Muhammed (ö.
852/1449):

el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe, C. I-IX, Dârü'l-Kütübi'l-
İlmiyye, Beyrut, H.1415.

İBN HACER el-
ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl
Şihâbüddîn Ahmed b. Alî
b. Muhammed (ö.
852/1449):

Fethü'l-Bâri, C. I-XVI, thk, Muhammeddin el Hatib,
Dârü'l-Kütübi's-Selefiye, Suudi Arabistan, 2003.

İBN HALDÛN,
Ebû Zeyd Veliyyüddîn
Abdurrahmân b.
Muhammed b. Hasen el-
Hadramî el-Mağribî et-
Tûnisî (ö. 808/1406):

**Târîhu İbn Haldun=Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-
Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem
ve'l-Berber ve Men Âsârahum min zevi's-Sultânî'l-
Ekber**, C. I-VII, 2. bsk, Dârü'l-Fikr, Beyrut, 1988.

İBN HİŞÂM, Ebû
Muhammed Cemaleddin
Abdülmelik (ö.
218/838):

es-Sîretü'n-Nebeviyye, C. I-IV, 3. bsk., thk. Mustafa
Sakka, İbrahim el-Ebyârî Abdü'l-Hafîz Şiblî, Beyrut,
2005.

İBN HİŞÂM, Ebû
Muhammed Cemaleddin
Abdülmelik (ö.
218/838):

es-Sîretü'n-Nebeviyye, C. I-IV, thk, İbrahim el Ebyari,
Abdul Hafîz Şelebi, Matbaa el babi el Halebi- Kahire -
1955.

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ'
İmâdüddîn İsmâîl b.
Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr
b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî
el-Kureşî el-Busrâvî ed-
Dimaşkî eş-Şâfiî (ö.
774/1373):

el-Bidâye ve'n-Nihaye, C. I-X, Dârü İhyâi't-Türasi'l-
Arabi, Beyrut, t.y.

İBN MANZÛR, Ebü'l-
Fazl Cemâlüddîn
Muhammed b. Mükerrrem
b. Alî b. Ahmed el-Ensârî
er-Rüveyfî (ö.
711/1311):

Lisânü'l-Arab, C. I-XV, (thk. Emin Muhammed
Abdulvehhâb ve Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî)
Dârü'l-İhyâi't- Turâsî'l Arabî, Beyrut, 1999.

İBN SA'D, Muhammed
b. Sa'd b. Menî' el-
Hâşimi el-Basrî (ö.
230/845):

Kitâbü't-Tabakâtî'l-Kebîr = et-Tabakâtü'l-Kübrâ,
C. I-XI, thk Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncî,
Kahire, 1421/2001.

İBN ŞEBBE, Ebû Zeyd
Ömer b. Şebbe en-
Nümeyrî el-Basrî (ö.
262/876):

Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere, C. I-IV, 1. bsk,
Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.

- İBN ABDÜLBER, Ebî Ömer Yusuf b. Abdullah el-Kurtubî en-Nemerî (ö. 463/1071): **el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, C. I-IV, thk. Ali Muhammed el-Bicavî, 1.bsk, Dârü'l-Cîl, Beyrut, 1992.
- İBNÜ'L-KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (204/819): **Kitâb-Esnâm**, 2.bsk. çev. Beyza Bilgin, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- İBNÜ'L-KELBÎ, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (204/819): **Putlar Kitabı**, çev. Beyza Düşengen, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969.
- İBRAHİM, Hakkı İsmail: **Esvâku'l-Arabî't-Ticâriyye fî Şibhi'l-Cezâreti'l-Arabiyye**, 1. bsk., Dârü'l-Fikr, 1423h.
- İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967): **Kitâbu'l-Egânî**, C. I-XXIV, Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2008.
- İSFAHÂNÎ, el-Hasan b. Abdullah: **Biladü'l-Arab**, thk. Hamad Casir, Dârü'l-Yemame, Riyad, t.y.
- İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî (ö. 340/951): **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru Sâdır, Beyrut, 2004.
- KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî (ö. 821/1418): **Subhu'l-Aşâ Fî Sina'ati'l-İnşa**, C. I-XIV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1922.
- KALLEK, Cengiz: "Hubâşe", **DİA**, C. XVII, s. 264-265.
- KALLEK, Cengiz: "Miskal", **DİA**, C. XXX, s. 182-183.
- KALLEK, Cengiz: "Müd", **DİA**, C. XXXI, s. 457-459.
- KALLEK, Cengiz: "Pazar", **DİA**, C. XXXIV, s. 194-203.

- KALLEK, Cengiz: “Sâ”, **DİA**, C. XXXV, s. 317-319.
- KALLEK, Cengiz: “Ukiyye”, **DİA**, C. XLII, s. 67-70.
- KAPAR, Mehmet Ali: “Eyyâmü’l Arap”, **DİA**, C. XXII, s. 14-16.
- KAPAR, Mehmet Ali: “GİFÂR (Benî Gıfâr)”, **DİA**, C. XIV, s. 49.
- KAZVİNÎ, Zekerîyya Muhammed b. Mahmud: **Asarü’l-Bilad ve Ahbârü’l-İbad**, Dârü Sâdır, Beyrut, t.y.
- KELBÎ, Ebü’l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî (ö. 204/819 [?]): **Cemheretü’n-Neseb**, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut, 1986.
- KELPETİN, Mahmut: **İslâm Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan**, KURAMER, İstanbul, 2018.
- KELPETİN, Mahmut: “İslâm’dan Önce Tâif”, **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı 54, Haziran, 2018, s. 79-103.
- KELPETİN, Mahmut: “İslâm Öncesi Medine”, **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt-Sayı 52, Haziran, 2017, s. 95-113.
- KESTİR, C.: **El-Hîra ve Alâkatühâ bi’l-Kabâilî’l-Arabiyye fi Mekke**, Arapça çev. Yahya el Cebiri, Bağdad Üniverstesi, Bağdad, 1976.
- KURT, Abdurrahman: “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslâm Öncesi Mekke Toplumu”, **UÜİFD**, 2001, C. X, sy. 2, s. 97-122.
- KURTUBÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebu Bekr b. Ferh (671/1273): **el-Câmi li-Ahkâmi’l Kur’ân**, C. I-XX, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1988.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri: “Hicaz”, **DİA**, C. XVII, s. 432-437.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri: “Medine”, **DİA**, C. XXVIII, s. 311-318.
- LECKER, Michael: “İslâm Öncesi ve İslâm’ın İlk Döneminde Medine (Yesrib) Pazarları Üzerine”, çev. Ahmed Turan Yüksel, **İSTEM**, Yıl 2, say. 4, s. 249-258.

MAHMUT, Mahmud Arefe:	el-Arâb Kable'l İslâm , Aynuddirâsât ve'l-Buhûsu'l-İnsâniyye ve'l-İctimaiyye, Kahire 1995.
MAKDÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 380/1000):	Kitâbü Ahzeni't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlim , Mektebetu Medbuli, Kahire 1991.
MAKRÎZÎ, Ahmad b. Ali b. Abdilkadir:	el-Mevâiz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutati ve'l-Âsâr , 1. Bsk, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1418h.
MERZÛKÎ, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Hasan el-Merzûkî, (ö.421/1030):	Kitâbu'l-Ezmine ve'l-Emkine , C. I-II, Dâiretü'l Maârîf, Haydarabâd, 1913
MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956):	et-Tenbihü ve'l-İşrâf , Dârü's-Sâvi, Kahire, t.y
MES'ÛDÎ, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî (ö. 345/956):	Mürûcû'z-Zeheb , Da'rul-Hicre, 1409 H.
MEYDÂNÎ, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim en-Nisâbûrî:	Mecmau'l-Emsâl , C. I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, 1955.
MUHAMMED FUÂD b. Abdulbâki b. Salih el Mısırî (1882-1968):	Mu'cemü'l-Elfâzi'l Kur'âni'l-Kerîm , Kütübü'l-Mısriyye, Kahire, 1364/1945.
MUHAMMED İsmail İbrahim:	Mu'cemü'l-Elfâz ve'l-A'lâmi'l-Kur'aniyye , Dârü'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1998.
MUHAMMED b. Abdillâh b. Ahmed:	Ahbâru Mekke , thk. Abdulmelik b. Abdillâh b. Dehiş, Mektebetü'l-Esed, 2003.
MUKRÎ, Ahmed b. Muhammed b. Ali:	el- Misbâh el-Münîr fî Ğârîb el-Eşerh el-Kebîr , Kahire, 1912.
MÜBAREKFÛRÎ, Ebul Alâ Muhammed b. Abdirrahman:	Tuhfetü'l-Ahvezî , C. I-X, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2014.

- MÜSLİM, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (ö. 261/875): **Sahîh-i Müslim**, thk. Nazer b. Muhammed el-Fâryâbî Ebu Kuteybe, Dâru Tayyibe, 2006.
- NÂBİGA ez-ZÜBYÂNÎ, Ebû Ümâme (Ebû Akreb) Ziyâd b. Muâviye b. Dabâb (Dıbâb) b. Câbir (ö. 604 [?]): **Divan Nabîğa**, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl, 2. bsk., Dârü'l-Maârif, Kahire, t.y.
- NAHRAVANÎ, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Kutbi: **Kitabu'l-A'lami bi Beytillahi'l Harem**, thk. Said Abdü'l-Fattah, el-Mektebetü't-Ticariyye, Mekke, t.y.
- NEDVÎ, Ebu'l-Hasen Ali: **Rahmet Peygamberi Hz. Muhammed**, çev. Adülkerim Özydın, İz yayıncılık, İstanbul, 1992.
- NEHREVANÎ, Muafî bin Zekerıyya: **el-Celisü's-Sâlih ve'l-Enîsü'n-Nasihü's-Şâfi**, thk. Abdulkerim Sami Cundi, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut.
- ÖĞMÜŞ, Harun: **Câhiliyye Döneminde Araplar**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- ÖZSOY, İsmail: "Faiz", **DİA**, C. XII, s. 110-126.
- RÂFÎÎ, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdülkerîm er-Râfîî el-Kazvîni (ö. 623/1226): **Şerhü Müsnedi's-Şâfi**, thk. Ebubekir Zehran, Dârü'l-Falah, Katar, 2007.
- RÂFÎÎ, Mustafa Sadık: **Tarihu Adabi'l-Arab**, C. I-III, Mektebetü'l-İman, Mısır, 1997.
- RAŞİD, Nasır Sa'd: **Sûk Ukâz Tarihu ve Neşatuhu ve Mevkifuhu**, y.y, 1977.
- RIZA, Ahmet: **Mu'cemü Metni'l-Luga**, C. I-V, Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut, 1378H /1959M.
- SAFA, Mustafa: "Hicret Sonrası Medine'de Sosyal ve Dini Hayat", **Toplum Bilimler Dergisi**, Ocak-Haziran-2015, sy. 9 (17), s. 355-398.

- SAHAB, Victor: **Îlâfû Kureyş Rihletü's-Şitâi ve'Sayf**, el-Merkezü's-Sakafi el-Arabî, Beyrut, 1992.
- SEMHÛDÎ, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Abdillâh b. Ahmed b. Alî el-Hasenî (ö. 911/1506): **Vefâ'ül-Vefâ bi-Ahbâri Dâri'l-Mustafâ**, C. I-II, thk., Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1955.
- SÖNMEZ, Nesim: "Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet", **e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi**, Nisan-2018 Cilt:10 Sayı:1 (19)/April-2018 Volume: 10 Issue: 1 (19), s. 352-378.
- SÜHEYLÎ, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah (ö. 581/1185): **er-Razü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm**, C. I-VII, thk. Abdurrahman Vekil, Kahire, 1967.
- SÜKKERÎ, Ebû Saîd: **Eş'ârî'l-Hüzeyyilûn**, nşr., Abdüsettar Ahmed Ferâc, 2. bsk, Kâhire, Dâru't-Türâs, 2004.
- SÜLEMÎ, Uram b. Usbu': **Esmâu Cibâli Tihâme ve Cibâli Mekke ve'l-Medîne ve Mâ Fihâ min Kurâ ve Mâ yenbütü 'aleyhâ min Eşcâr**, thk. Muhammed Salih eş-Şinnâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1900.
- ŞENTEMERÎ, A'lam: **Eş'ârü's-Şu'arâi's-Sitti el-Câhilyyîn**, 2. bsk, Kahire, 1963.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Âmûlti et-Taberî el-Bağdâdî (ö.310/923): **Târihu'l Ümem ve'l-Mülûk**, C. I-XI, thk. Muhammed Ebul Fadl İbrahim, Dâru'l-Maârif-Beyrut 1987.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) (ö. 279/892): **el-Câmi'u's-Sahîh** (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire, 1356/1937.
- USLU, Recep: "Hums", **DİA**, C. XVIII, s. 364-365.
- VAHBE, Hafız: **20.yy. Arap Yarımadası**, Dâru'l-Âfâki'l-Arabiye, 1965.
- VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer b. Vakıd es-Sehmî, el-Eslemî (ö. 207/823): **Kitâbü'l-Megâzî**, C. I-III, 3. bsk, Dâru'l-A'lamî, Beyrut, 1989.

- YÂ'KÛBÎ, Ahmed b. İshâk b. Ca'fer İbn Vazih (ö. 292/905): **Târîhü'l-Yakubî**, C. I-II, thk. Muhammed Yusuf Necm, 1. bsk., Dârü Sâdır, Beyrut, 1995.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî (ö. 626/1229): **Mu'cemü'l-Büldân**, C. I-V, thk. Ferîd Abdulazîz el-Cündî, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2011.
- YAZIR, Elmalî Hamdi: **Hak Dini Kur'an Dili**, C. I-VIII, Bedir Yayınevi, İstanbul 1993.
- YENİÇERİ, Celal: "Münâbeze" **DİA**, C. XXXI, s. 563.
- YILDIRIM, Muhammed Emin: **Medine'de Ekonomi Yönetimi ve Ticaret**, 2016-2017.
- YÜKSEL, Ahmet Turan: "Bir Tacir Olarak Hz.Peygamber", **Diyanet İlmi Dergisi Peygamberimiz Hz.Muhammed (SAV)-Özel Sayı**, Ankara, 2000, s. 137-148.
- YÜKSEL, Ahmet Turan: **İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1999.
- ZEBÎDÎ, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî (ö. 1205/1791): **Tâcü'l Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, C. I-XXV, 1. bsk, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1414 h.
- ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (748/1348): **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. I-XXIII, thk. Şuayb el-Arnaut, Beyrut, 1985.
- ZEMAŞERÎ, Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî: **el-Müstaksâ fî Emsâli'l-Arab**, nşr. Muhammed Abdülmûid Han, Haydarâbâd 1962, Beyrut, 1982.
- ZİRİKLÎ, Hayreddîn: **el-A'lâm**, C. I-VIII, 15. bsk, Dârü'l-İlmi li'l-Melâyîn, Beyrut, 2002.

ZÜBEYR B. BEKKÂR,
Ebû Abdillâh ez-Zübeyr
b. Bekkâr b. Abdillâh el-
Kureşî el-Esedî ez-
Zübeyrî el-Medenî el-
Mekkî (ö. 256/870):

Cemheretü Nesebi Kureyşî ve Ahbârühâ, Beyrut,
2010.

ZÜRKÂNÎ, Ebu
Abdullah Muhammed
b.Abdulbaki b. Yusuf b.
Ahmed b.Şihabü ed-ddin
b.Muhammed
1122/1710):

**Şerh ez-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Ledüniyye bi'l-
Minahi'l-Muhammediyye**, C. I-VIII, 1. bsk., Dârü'l-
Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996.